СРЕДНОВЕКОВНИ СТРУКТУРИ И МАТЕРИАЛИ ОТ ГРАД ПЛОВДИВ, УЛИЦА „КНЯЗ ЦЕРЕТЕЛЕВ“ № 2

Камен Станев, Елена Божинова

MEDIEVAL FEATURES AND ARTEFACTS FROM 2 KNYAZ TSERETELEV STR., PLOVDIV

Kamen Stanev, Elena Bozhinova

Abstract: *The article presents the Medieval features and artefacts found during rescue archaeological excavations in 2015. The site is located on the western slope of Dzhambat tepe hill. The excavated area is 100 sq. (Fig. 1 and 3). The studied features date in three separate sub-periods:*

1. The end of the 11th – the middle of the 12th century. The earliest feature is a pit (Fig. 3.3; 4.7; 14 and 15). After it was filled up and went out of use its eastern part was partially destroyed by a dugout dwelling with wooden construction and a stove in the corner (Fig. 3.4; 4.1; 5 – 8; 16 – 18). After burning the dwelling, the formed settling in the terrain was filled up with waste disposal (Fig. 5.3; 19). A second pit from this period is situated just south of the dwelling without overlapping each other (Fig. 3.5; 4.2; 20 – 23).

2. The second half of the 12th – the beginning of the 13th century. A north-south street was made, excavated at the western part of the site (Fig.3.17; 9.2; 10.2; 24). From the east, the street is limited by a Late Antique wall (Fig. 3.1), which was in use and built up during this period (Fig. 3.6 – 7, 4.3 – 4; 9.1; 10.1; 12). East of the wall there was a room from which only part of an earthen floor was preserved, in which a cassette made of tiles and full of ash was studied (figure 3.8; 11; 13; 25). The main part of this building is situated in southern direction outside of the excavated area. Its eastern and northern parts were heavily destroyed by numerous Ottoman digs. Another five pits refer also to this period but they were almost completely destroyed by later digging (Fig. 3.9 – 13, 26.9 – 14).

3. 13 – 14 century. Three pits refer to this period. Two of them are small and have identical forms and fillings. The pottery sherds found in both of them are also similar and probably belong to one and the same vessels, which indicates that they functioned and were filled up simultaneously (Fig. 3.14 – 15; 4.5 – 6; 5.4; 11.1; 27; 28). Very small number of artefacts were found in another, third pit (cf. 3.16; 29).

Keywords: *Plovdiv, Philippopolis, Middle Ages, dwelling, pit, pottery.*

Обектът се намира в Стария град, в рамките на укрепената територия, на северозападното било на Джамбаз тепе. Административно се води на ул. „Княз Церетелев“ № 2, но реално е разположен на ул. „Съборна“ **(Обр. 1.1).** Проучването се извърши през пролетта на 2015 г. във връзка с изграждане на къща (Божинова, Христева 2016: 584 – 587)[1]. Предвидената за застрояване площ е 100 м^2, като пластът на дълбочина 1 м от съвременното ниво на ул. „Съборна“, беше изгребан с багер преди започването на разкопките, без наблюдение на археолог. С цел оптимално разполагане на квадратите, план-квадратната мрежа е с отклонение 30° на запад **(Обр. 3)**. *Квадрати B2, B3* и *C3* се проучиха напълно до скала, а *A2* и *A3* – само източните им части до кота 188,09 – 187,85 м. На това ниво се достигна улица от XII в. и проучването се преустанови, за да не срути съвременната улица. В *Квадрат C2* скалата е много високо и пластовете са изгребани до нея преди започването на разкопките. Запазени пластове имаше само в югоизточната част на квадрата, тъй като тук скалата рязко пада. Те не можаха да се проучат понеже от високата източна част на парцела (двор, който не попада в предвидената за застрояване площ) постоянно извираше подпочвена вода и за да не се надводнява целият обект, тук се изкопа шахта, която да я събира. Подобно на останалите обекти в Стария град и тук през османския период са били вкопани множество ями, някои от които достигат до скалата и силно са нарушили средновековните структури, особено в западната част (*Квадрати B2* и *B3*)[2].

През II – III в. тук е функционирала кариера, като извличането на камъните е вървяло от югозапад на изток и север. В резултат на това, от север скалата е стъпаловидно изсечена (линията на изсичането съвпада с границата между *Квадрати B2, C2* и *B3, C3*), а от изток на запад плавно пада **(Обр. 2)**. При добива на камъните отпадъчният материал (силно ерозирал сиенитен трошляк) е бил изхвърлян покрай отвесната северна скала, в резултат на което се е образувал дебел пласт, изтъняващ в южна посока. След прекратяване на добива теренът е бил застроен, като в последния етап е имало два зида, изградени от камъни, споени с хоросан с тухлена фракция. Първият **(Обр. 2.1 и 3.1)** е с посока север – юг, като продължава в южна посока в съседния имот. В северния му край, на изток тръгвал идентичен по градеж зид **(Обр. 2.2 и 3.2)**. За характера на тази сграда не може да се каже нищо, както и за по-тясната ѝ датировка, тъй като пластът към нея е напълно унищожен от по-късни вкопавания. Най-късната късноантична монета от обекта е един полуфолис на Фока (602 – 610)[3], който се откри преотложен в средновековни пластове.

Най-ранните средновековни материали са няколко дребни фрагмента от песъклива глина с врязана украса и от чиста глина с излъскана украса, които могат да се датират най-общо IX – X в. Те се откриха преотложени в по-късни контексти. От XI в. също няма структури, но като преотложен материал се откри битова керамика.

Добра представа за интензитета на обитаване дават откритите средновековни монети:

[1] Обектът се проучи от екип в състав: ръководител – Елена Божинова (РАМ – Пловдив), зам.-ръководител София Христева (докторант НАИМ – БАН), членове – Камен Станев (КМНЦ – БАН), Рангел Златев, Любомир Янков (по това време студенти специалност Археология в ПУ) и Борис Драганов (по това време студент специалност Етнология в ПУ).

[2] Тук, освен множеството взаимно пресичащи се османски ями, преди започване на разкопките е направен и дълбок изкоп с багер.

[3] Монетите са определени от Игор Лазаренко.

– Алексий I Комнин (1081 – 1118) – два анонимни фолиса клас К (1081 – 1092), които се откриха в османски ями и пет тетартерона, отсечени в периода 1092 – 1118 г. Три от тетартероните се откриха в османски пластове, един – в неясна стратиграфска среда и един – в *Яма № 3*, която е от втората половина на XII в.
– Йоан II Комнин (1118 – 1143) – един тетартерон, отсечен в Солун. Откри се в пласта над *Яма № 3*.
– Мануил I Комнин (1143 – 1180) – един тетартерон и една сребърна монета. Тетартеронът се откри при почистването на терена след багера, а сребърната монета в *Яма № 3*.
– Исак II Ангел (1185 – 1195) – 2 тетартерона. Първият – в яма от XV в., а вторият – в яма от края на XII в., почти напълно унищожена от османска яма.
– Латински имитации от първата половина на XIII в. – 2 броя. Първата е малък модул и се откри в османска яма, а втората е голям модул тип А и се откри в *Яма № 10*.
– Българска имитация тип А. Една монета, откри се в османска яма.

Хронологически следващата монета е османска от 1403 – 1413 г. Както се вижда, повечето монети се откриха преотложени в покъсни структури, което не е изненада предвид факта, че обектът е многослоен и средновековните пластове са били силно нарушени. Така датирането на структурите става основно на базата на битовата керамика.

Средновековните структури могат да бъдат обособени в три периода.

Първият е краят на XI – средата на XII в. Към него се отнасят *Яма № 1* **(Обр. 3.3),** една полуземлянка **(Обр. 3.4)** и *Яма № 2* **(Обр. 3.5).** Най-ранна е *Яма № 1*, която е частично застъпена от изток от полуземлянката. Непосредствено южно от полуземлянката е *Яма № 2*. Тези две структури не се застъпват, но на базата на някои характерни фрагменти керамика и по-точно рисувани с червена ангоба, каквито няма нито в *Яма № 1*, нито в полуземлянката, може да се приеме, че *Яма № 2* е най-късната структура от периода. В нея не се откри нито сграфито керамика, нито керамика плътно покрита с червена ангоба, което показва, че ямата е не по-късна от средата на XII в.

Вторият период обхваща втората половина на XII – началото на XIII в. Той се характеризира с масовата употреба на керамика с червена ангоба и сграфито. Структурите от периода са силно нарушени и тяхната взаимовръзка в повечето случаи не може да се установи. Към него се отнася улица, от която се проучи източната периферия **(Обр. 3.17)**. Непосредствено източно от улицата е късноантичният зид с посока север – юг, който през периода е бил надграден на две места. В северната част е надграден със зид от камъни и тухли, споени с кал **(Обр. 2.5 и 3.6)**, а в южната – с кирпичен зид **(Обр. 2.6 и 3.7)**. Пространството северно, източно и южно от надграждането в северната част е напълно унищожено от османски ями. Източно от надграждането с кирпич се достигна до трамбовано подово ниво **(Обр. 3.8)**, в което е изградена касета от средновековни керемиди, а пластът над пода е от деструкции. Това подово ниво е значително под нивото на улицата, което показва, че става въпрос за вкопан етаж. Непосредствено северно от подовото ниво се откри *Яма № 3* **(Обр. 3.9)**. Към периода спадат и четири други ями **(Обр. 3.10, 11, 12, 13)**. Три от тях са почти напълно унищожени, а четвъртата се проучи само частично по технически причини. В източната част на обекта – над полуземлянката и около нея, се откриха материали от периода, но съществувалите тук пластове и структури са били унищожени преди започване на разкопките.

От третия период – началото на XIII – втората половина на XIV в., има три ями – *№ 8, 9* и *10* **(Обр. 3.14, 15 и 16)**.

При описанието на керамиката от първия и втория период – края XI – началото на XIII в., като паралели са дадени предимно материали от Пловдив. Причината за това е, че вече са публикувани достатъчно обекти с богати керамични комплекси от това време, при които има повторяемост на типове керамика, форми, техника и украса.

По-долу са дадени структурите в хронологическа последователност. Първо е описана самата структура, след това находките и накрая керамиката. При описанието на керамиката са използвани следните съкращения: *В* – височина, *Ду* – диаметър на устието, *Дм* – максимален диаметър, *Дд* – диаметър на дъното, *Дс* – дебелина на стените.

Яма № 1

Краят на XI – началото на XII в. **(Обр. 2.3 и 3.3)**. Горната ѝ част е унищожена от запад от възрожденски зимник, а от изток е пресечена от средновековна полуземлянка. Има конусовидна форма и запазена дълбочина 1 м. Дъното е равно, с диаметър 1,88 м. Върху него има пласт дебел 0,7 см от чиста сива глина с малко въглени, вероятно остатък от обмазката. Пълнежът е от тъмна, сиво-кафява пръст с много въглени, на места с по-светли петна, малки бучки хоросан, единични камъни и фрагменти антични тухли. Находки:

– Дъно на съд от синьо стъкло с пръстеновидно столче, украсен отвън с червени линии **(Обр. 14.1)**. Като цвят и отчасти украса има аналог с шишенце, открито в Коринт, датирано XI – средата на XII в. (Davidson 1952:115, № 750, Pl.58, 750).
– Прешлен за вретено **(Обр. 14.2)**.
– Халка от напречно разрязан рог **(Обр. 14.3)**.
– Два пула. Единият е от стена на съд, а другият – от тухла **(Обр. 14.4 и 5)**.
– Девет фрагмента от стъклени гривни **(Обр. 14.6)**. Гривните са: сини с кръгло и полукръгло сечение, сини със спираловидно усукана бяла нишка и прозрачни със зелени петна и усукано сечение.

В ямата се откри значително количество битова керамика.

1. Белоглинена керамика

Дъно от паничка тип Glazed White Ware IV **(Обр. 14.7)**. Бяла глина със ситни примеси, включително и частица ръждясало желязо. Пръстеновидно столче с диаметър 4,5 см. Рисувана със зелена, тъмно жълта и черна боя, като боите са с глазура, а празното пространство между орнаментите е без глазура. Този тип се появява във втората половина на XI в. и се произвежда през целия XII в. (Manolova-Voykova 2013: 354).

2. Маслиненозелена глазура.

Фрагменти от три различни съда за течности, глината е циментово сива. Долна част на средно голям съд **(Обр. 14.8)** – стената в долната си част е с широки бразди, дъното е рязано и конкавно, *Дд* 11 см. Дръжка **(Обр. 14.9)** – при нея глината в долната част е циментово сива, а в горната – изпечена до светлочервено.

3. Тревистозелена глазура

Малка чашка с дръжка **(Обр. 14.10)**. Дълбока, конусовидна. *Ду* 10 см. Сива глина.

4. Златиста ангоба

Три дребни фрагмента – два от съдове за течности и горна част от капак **(Обр. 14.11.)**.

5. Обикновена керамика на крачно колело

Гърнета

Общото при тях е, че дъната са грапави и нямат следи от рязане. В два случая имат релефни знаци, като в първия е колело със спици, а във втория – две концентрични окръжности с диаметри 4 и 7 см **(Обр. 15.10)**. На база оформление на шията, устийния ръб и украсата се разграничават няколко типа:

А. Гърнета с къса шия, нисък, слабо профилиран устиен ръб **(Обр. 15.1 – 6)**. *Ду* 12 – 17 см. Повечето **(Обр.15.1 – 4)** са от груба глина с едри примеси, кафява на цвят, със сива ивица в лома. Част от фрагментите **(Обр. 15.5,6)** са от сравнително чиста или с много ситни примеси глина, със светлокафяво-бежов цвят и без сива ивица в лома. Украсата е само врязана – пояси от прави линии или бразди. Гърнетата дадени на **Обр. 15.1,2** имат точни паралели от Пловдив (Станев, Божинова 2014: 348, обр. 11.9). Успяха да се възстановят напълно две гърнета:

– Гърне с една дръжка **(Обр. 15.3)**. Дръжката е плоска, захванатa за устийния ръб и най-широката част на тялото. Украсата е от слабо изразени бразди в най-широката част и малко под нея. Глината е светлокафява, с примес на пясък. Дъното е грапаво и има релефен знак – колело със спици с диаметър 4 см. *В* 15,6 см, *Ду* 13 см, *Дм* 16 см, *Дм* е на 8 см под устието, *Дд* 8,2 см.

– Гърне с една дръжка **(Обр. 15.4)**. Има неправилна форма. Дръжката е плоска, захванатa за устийния ръб, а долната ѝ част – малко под най-широката част на съда. Украсата е в горната част и се състои от 5 единични широки линии. Дъното е грапаво, леко конкавно. Светлокафява глина, сив лом, примес от ситен пясък. *В* 19 – 19,7 см, *Ду* 17 см, *Дм* 20, *Дм* е на 10,5 см над дъното.

Б. Гърне с дъговидно извита навътре шийка и удебелен устиен ръб **(Обр. 15.7)**. Светлочервена глина, примес от ситен пясък, без ивица в лома. Типът е най-близък до *Г XXV* от типологията на Б. Борисов (Борисов 2002: 52, обр. 29 б,в).

В. Гърне с висока фуниевидна шийка и добре изразен преход между нея и тялото **(Обр. 15.8)**. Гърнето е стояло в огън, но обгарянето е концентрирано, което показва, че е имало дръжка. В основата на шийката има релефна лента. По шийката и тялото – отвесни излъскани линии, пресечени в най-широката част от две прави врязани линии[4].

Д. Гърне със средно висока шийка, почти изцяло запазено **(Обр. 15.9)**. От едната страна има нагар, което показва, че е имало дръжка. Тялото е с форма на неправилна сфера, шийката е средно висока, фуниевидна, устийният ръб е заоблен и скосен навътре. Стените, като за размера на гърнето, са много дебели (0,5 – 1 см). Средната и долната част са покрити с косо излъскани линии, придънният ръб е излъскан. Дъното е рязано и изгладено. Светла, червено-кафява глина, със сив лом и примес от пясък. *В* 11,2 см, *Ду* 10 см, *Дд* 8 см, *Дм* 13 см, *Дм* е на 5 см над дъното. Близко по форма и размери, но с врязана украса, е открито в Дядово, в яма датирана в първата половина на XII в. (Борисов 2002: 35 и 239, обр. 13).

Малки съдове за течности

Два фрагмента от устия **(Обр. 14.12 – 13)**, *Ду* 6 и 9 см. Светла, червено-кафява глина с примес от ситен пясък и сива ивица в лома. Фрагментът, даден на **Обр. 14.12,** е най-близък до кана тип *К XX* по типологията на Б. Борисов (Борисов 2002: 112 и 113, обр. 91).

Големи съдове за течности

Дъна на девет съда, Дд от 14 до 20 см. От тях три са рязани, останалите са грапави. Рязаните са леко конкавни, а грапавите – равни. Глината е с примес от ситен пясък, в седем случая има сив лом. Едно от рязаните е с излъскан придънен ръб и коси излъсквания по дъното, сравнително чиста глина. Стените са украсени с излъскани линии, в горната част на съдовете прави врязани линии. Дръжки – четири броя, елипсовидни и с канелюри **(Обр. 14.15)**. Успя да се възстанови тяло на амфоровидна стомна, но без дъното, устието и дръжките, и затова не е представено нейно изображение. В

[4] Фрагментите от тялото не можаха да се свържат с устието и затова не са дадени на рисунката.

горната част има четири-пет прави врязани линии. По цялото тяло има петна и линии от спонтанна глазура. Дръжките, ако съдим по техните захващания за тялото, са елипсовидни със съвсем слабо изразени канелюри. Запазена височина 29 см, *Дм* 23,5 см. Червена глина с примеси от пясък и малко шамот.

– Амфоровидна стомна, устие **(Обр. 14.14)**. *Ду* 12 см. Яркочервена, сравнително чиста глина, добре изпечена. По вид глината рязко се отличава от тази на останалите съдове, което показва, че може би не е местно производство. Тип *AC II* по типологията на Б. Борисов, като най-близка като форма, но не идентична, е една стомна датирана във втората половина на XI в. (Борисов 2002: 127, обр. 101 г). Амфоровидни стомни с много близки профили, но от обикновена глина, са публикувани от няколко обекта в Пловдив (Станев, Божинова 2014: 348, обр. 11.13; Станев, Божинова 2018: 171, обр. 5.7; Миткова и др. *под печат*: обр. 6.4).
– Долна част **(Обр. 14.16)**. Украсата е от отвесни излъскани линии, пресичащи две прави врязани линии на 4 см една от друга. Счупването е в хоризонтална плоскост, като по цялата линия има малки дъговидни отчупвания. Те са следи от допълнително обработване за вторична употреба. Тъмнобежова глина с примес на ситен пясък и малко шамот, сив лом. Дъното е рязано, *Дд* 18,5 см.

Капаци

Три фрагмента от идентични капаци **(Обр. 15.11)** с диаметър 12 – 14 см. В основата на конуса има релефен ръб, а по външната повърхност на конуса има следи от излъскване. Отдолу са рязани, частично излъскани, като ръбът между периферията и конуса е скосен и излъскан. По периферията – следи от обгаряне. Червена глина със сив лом.

6. Керамика на ръчно колело

Големи фрагменти от шест гърнета **(Обр. 14.17 – 21)**. Техническите характеристики са идентични – кафява глина с примес от пясък, сив лом, дебелина на стените 5 – 7 мм. Отвън стените плътно са покрити с плитки врязани линии[5], а от вътрешната страна има следи от гребеновиден инструмент. *Ду* 14 – 24 см, *Дд* 12 – 14 см. Дъната са грапави, леко конкавни, в един случай дъното има периферен ръб. Устията са удебелени и оформени по различен начин. Фрагментите дадени на **Обр. 14.17, 18 и 21** имат точни паралели от Пловдив (Станев, Божинова 2014: 346, обр. 6.5 и 12; Станев. Божинова 2018: 171, обр. 5.4; Миткова и др. *под печат:* обр. 15.5 и 6).

Полуземлянка

Изградена е след като *Яма № 1* е била запълнена и я застъпва от изток **(Обр. 3.4; 4.1; 5.1,2; 6 – 8)**. Към момента на направата отвесната скала от север, в най-горната си част, е била видима и полуземлянката е била съобразена с нея, като е разположена на 0,3 м южно и успоредно от скалата. Запазената дълбочина на вкопаване е 0,6 м, като е възможно да е била и по-дълбока. При направата на изкопа в северната част е бил пресечен пластът от натрошен разложен сиенит, а в източната – късноантичен зид от ломени камъни споени с кал **(Обр. 2.4)**. Стените били изградени от дъски, които се проследяват като ивица от тъмна пръст с въглени. Най-ясно тя се вижда по източната граница, където е широка 2 – 3 см, а в дълбочина става до 6 – 7 см. Тук, източно от тази ивица, има един ред средно големи ломени камъни, а над тях е бил насипан пласт от натрошена ерозирала скала с широчина от

[5] Не са дадени на рисунките, тъй като лините са много ситни и плътно една до друга и при предаването им при този мащаб би се получил сив фон от горе до долу.

15 – 20 см в долната и средна част и до 40 см в горната **(Обр. 5.1; 6; 7)**. Този пласт много ясно се откроява, като е запазен във височина до 0,6 м, и именно той ни дава представа за минималната дълбочина на вкопаването. В него се откри леглото на надлъжно поставена греда с широчина 10 см **(Обр. 8)**. Този характерен пласт от ерозирал натрошен сиенит е бил изгребан при направата на изкопа на полуземлянката и, след като е била направена дървената облицовка, е използван като обратен насип, като в процеса на насипване е била поставена и греда. Тя явно е била свързана с конструкцията на полуземлянката. В североизточния ъгъл, в този обратен насип се откри дупка за вертикална греда с неправилна кръгла форма с диаметър 0,25 м, а на 0,2 м южно от нея – втора идентична дупка с диаметър 0,3 м, като тя е била укрепена с два плоски камъка. Идентична е ситуацията по северната граница. Тук също се проследи ивица от изгоряла дървена облицовка, разположена на 0,3 м южно от скалата. Тя започва от североизточния ъгъл и върви на запад в протежение на 2 м. Пръстта между нея и скалата в протежение на около 1 м западно от североизточния ъгъл е от същия ерозирал сиенитен трошляк, след което има струпване от камъни и фрагменти антични тухли с наклон от север на юг **(Обр. 5.2)**. Това каменно струпване продължава и във вътрешността на полуземлянката, а западно от него пръстта е кафява, рохка, на места със сиенитен трошляк, отделни камъни и едри фрагменти антична керамика. Това е обратният насип на полуземлянката[6], който в източната част на северната стена се е състоял от скален трошляк, идентичен с този в източната стена. След това в един сектор в насипа са били използвани основно камъни, които при изгарянето на облицовката рухнали във вътрешността, а в западната част между дървената облицовка и скалата е била насипана пръст без да бъде допълнително трамбована. В западната част на северната стена се откри дупка за кол с четвъртита форма и размери 9 х 10 см. Друга подобна дупка за греда се откри във вътрешността на полуземлянката, в северозападната част. Тя е с дълбочина 20 см и триъгълно сечение.

Южната граница също ясно се проследи, като и тук се откри дървената облицовка, която представлява ивица тъмна пръст с въглени. Те е широка до 9 см, с посока изток-запад, като в западната си част е пресечена от късносредновековна *Яма № 8* **(Обр. 3.14; 4.5; 5.4)**. От запад полуземлянката е силно нарушена от по-късни вкопавания. Тук се откри легло на хоризонтално поставена греда, запазено в протежение на 0,3 м. Северно от него, подовото ниво продължава в западна посока и следователно тази греда може да е била част от някакво съоръжение във вътрешността, а не да маркира западната стена. Вътрешните размери на полуземлянката са: 3,1 м север – юг и поне 2,4 м изток-запад. Подът е от силно набита глинеста пръст, като над него се проследяват два пласта – непосредствено над пода – бежова песъклива глина с дебелина 0,5 см, а върху нея – много тънък пласт сива глина с пепел. Долният пласт е от вторична обмазка на пода, а горният – пепел, разнесена от печката. В североизточния ъгъл е разположена печка с отвор от запад **(Обр. 6 и 7)**. Тя е частично запазена. Южната ѝ стена е дълга 0,5 м и висока 0,46 м, като вътрешното ѝ лице е обрушено. Състои се от 5 реда средни и дребни ломени камъни, а от запад завършва с вертикално поставен правоъгълен камък, който най-вероятно маркира южната страница на отвора. Западно от него, в протежение на 0,2 м, се откри петно силно отухлена глина. Във вътрешността на печката се откри слой сива пепел, фрагмент от съд за течности с маслиненозелена глазура **(Обр. 16.8)** и фрагмент от гърне **(Обр. 17.2)**. Покривът на полуземлянка-

[6] В обратния насип на дървената облицовка се откриха мънисто **(Обр. 16.4)**, три сини стъклени гривни с кръгло сечение (**Обр. 16.1**) и пул **(Обр. 16.7)**. Това са преотложени материали.

та е бил от тръстика или слама. При неговото изгаряне се образувал пласт плътна пепел, светлокафява с лилав оттенък. Този пласт е с денивелация от периферията към вътрешността, като в центъра е непосредствено върху пода и ясно маркира границата между деструкциите на полуземлянката и насипаните в последствие върху тях пластове. Върху пода *in situ* **(Обр. 6)** се откриха:

– Две цели гърнета **(Обр. 17.1,10)**, три долни части от делви **(Обр. 18.1)**, долна част на голям съд за течност и капак **(Обр. 16.18)**.
– Две стъклени гривни **(Обр. 16.2)** – синя с кръгло сечение и синя с елипсовидно сечение с нарисувани жълти и червени спирали.
– Оловна тежест за въдица **(Обр. 16.5)**.

В деструкциите се откриха:

– Долна част на голям съд с дупки по стените **(Обр. 16.17)**.
– Кремък **(Обр. 16.6)**.
– Две сини стъклени гривни с кръгло сечение **(Об.16.3)**.
– Пет монети от IV – VI в.[7]
– Голямо количество керамика **(Обр. 16.9 – 20; 17.3 – 9, 11 – 19)**.

Полуземлянките са масовото жилище в българските земи през периода и такива са проучени на много места. Интерес представлява една полуземлянка от Плиска, опожарена през 30-те г. на XI в. Тя също е била облицована с дъски, като в основата на източната ѝ стена има ред средно големи камъни (Григоров, Тодорова 2018: 186 и 188, обр. 8). В Пловдив са проучени редица полуземлянки от периода на византийското владичество, като такива са публикувани от обектите на ул. „Митрополит Панарет“ № 27 (Топалилов, Станев 2010: 386, обр. 1) и ул. „Д-р Стоян Чомаков“ № 5 (Станев, Божинова 2014: 318 – 319).

Керамика от полуземлянката

1. Маслиненозелена глазура

Стена от съд за течности, циментово сива чиста глина **(Обр. 16.8)**.

2. Златиста ангоба

Девет фрагмента от поне четири съда за течности. Сравнително чиста глина, в един случай има шамот. Устие на малък съд за течности с висока шийка **(Обр. 16.9)**. *Ду* 6 см, сив лом, с шамот.

3. Обикновена керамика на крачно колело

Гърнета

Откриха се две цели и фрагменти от поне 25 съда. Сред стените рязко преобладава тези, чиято единствена украса е пояс от прави линии, нанесени с гребен. Такава украса имат фрагментите от поне 18 съда **(Обр. 17.16)**. Една стена е с две врязани хоризонтални линии, върху тях – мрежовидни излъскани линии. Глината е бежова, тъмнокафява и тъмночервена с примес от ситен пясък. В повечето случаи се наблюдава тъмна ивица в лома. Дъната в повечето случаи са грапави (25 броя), като девет от тях имат релефен ръб. В два случая в центъра има релефен знак **(Обр. 17.17 и 18)** – в единия е права линия, а в другия – кръг. Рязаните дъна са 10. От тях пет са излъскани, а на едно е излъскан и придънният ръб. Дръжките са елипсовидни, една е с релефна подковообразна лента на огъвката **(Обр. 17.19)**.

Според формата и украсата гърнетата са следните типове:

А1. Гърнета с къса шийка, нисък, слабо профилиран или неустиен ръб **(Обр. 17.1 – 5)**. Украсата им се състои единствено от пояси от прави врязани линии или бразди. *Ду* 8 – 16 см.

[7] Тези монети са преотложен материал в пръстта, използвана при изграждането на полуземлянката.

– Цяло гърненце, което се откри се *in situ* на пода **(Обр. 17.1)**. Дръжката е захванатa за устието и най-широката част, като леко се издава над устието. Врязана украса – върху най-широката част има пет прави широки линии. Дъното е грапаво, без следи от рязане, с релефен ръб по периферията. Кафява глина със сива ивица в лома, примес от ситен пясък. *Ду* 8,5 см, *Дд* 7,8 см, *Дм* 13 см, *Дм* е на 5,5 см над дъното, *В* 12 см, *Дс* 3 – 4 мм. Нагарът по стената срещу дръжката и покрай дъното показва, че е било ползвано за готвене. Идентично гърненце от Пловдив е публикувано от ул. „Д-р Стоян Чомаков“ № 5 (Станев, Божинова 2014: 329, 349, обр.14.5).
– Почти цял профил **(Обр. 17.2)** се откри в печката. В най-широката част има пояс широк 2,5 см, съставен от 20 прави линии. Сравнително чиста светлочервена глина, без сива ивица в лома. *Ду* 14 см, *Дм* 19 см, *Дс* 4 – 5 мм. Идентично гърне от Пловдив е публикувано от ул. „Коматевско шосе“ (Миткова и др. *под печат*: обр. 6 – 2).

А2. Гърнета с къса шийка и силно профилирано устие. Формата е представена само от един фрагмент **(Обр. 17.6)**. Характерна е за XI в. и вероятно фрагментът е преотложен[8].

Б. Гърнета с висока, дъговидно извита навътре шийка, заоблен или удебелен устиен ръб **(Обр. 17.9 – 11)**. *Ду* 7 – 12 см. Типът е най-близък до *Г XXV* от типологията на Б. Борисов (Борисов 2002: 52, обр. 29).

– Цяло гърне **(Обр. 17.10)**, откри се *in situ* на пода. Неправилна форма. Дръжката е залепена накриво, сечението ѝ е елипсовидно, почти плоско. Дъното е грапаво, с периферен ръб, леко конкавно. В горната част на тялото има пояс от шест прави врязани линии, в най-широката част една права линия, на 1,5 – 2 см под нея още една. Светлокафява глина, без ивица в лома, с примес на съвсем ситен пясък. *Дд* 9,5 см, *Ду* 12, *Дм* 17 см, *Дм* е на 7 см над дъното, *В* 15,5 – 16,5 см, *Дс* 4 – 5 мм. Горяло срещу дръжката, по устието има мазен нагар. От Пловдив идентично гърне, но без украса, е публикувано от ул. „Коматевско шосе“ (Миткова и др. *под печат*: обр. 6.1).
– Почти цял профил **(Обр. 17.11)**. В най-горната част на тялото пояс широк 1,5 см от прави врязани линии, в долната част много широка бразда, която довела до издуването на вътрешната страна. Светлокафява глина с примес на едър пясък. *Ду* 12 см, *Дм* 15.

В. Гърнета с висока, дъговидно извита навътре шийка (обр. 17.12 – 14). Като профил са много близки до тип Б, но се различават по оформлението на устийния ръб, който чупи навън и се издава навътре, а отгоре е широк, скосен навътре. Другата съществена разлика е украсата, която се състои от една бразда или две врязани прави линии в най-широката част и отвесни излъскани ивици. Глината е с дребни камъчета, но винаги е много добре изпечена и без ивица в лома. Много близко като профил и украса, но с друго оформяне на устийния ръб, е публикувано от обекта на ул. „Д-р Стоян Чомаков“ № 5 (Станев, Божинова 2014: 348, обр. 11.12).

– Почти изцяло запазено **(Обр. 17.12)**. Принадлежността на тялото и дъното към един съд, въпреки липсващите части, се установява по характерния цвят и състав на глината. Гърнето със сигурност е имало дръжка, захванатa за устието. Мястото ѝ се разбира по прекъсването на излъсканата украса,

[8] Такива от Пловдив (Станев, Божинова 2014: 346, обр. 6.9; Станев, Божинова 2018: 171, обр. 5.6).

която под дръжката не е могло да се нанесе. В най-широката част на тялото има слабо изразена широка бразда. По цялото тяло от устието до дъното има излъскани линии, като в горната си част всяка двойка линии се събира, т.е. излъскването е правено отдолу нагоре и после, без да се вдига ръката е направена още една линия (Л-образно движение). Устийният ръб също е излъскан. Дъното е рязано. Глината е червено-кафява, без ивица в лома, но много груба, с дребни камъчета. *В* 12,2 см, *Ду* 10 см, *Дм* 14 см, *Дд* 7 см, *Дм* е на 6,5 см под устието.

– Горна част **(Обр. 17.13)**. В най-широката част има две широки прави врязани линии. Цялото тяло е покрито с леко наклонени излъскани линии – в горната част по-тънки и по-нагъсто, в долната по-широки и по-нарядко, а шийката е със зигзаговидна излъскана линия. Устийният ръб също е излъскан. Едната част е с нагар, което показва, че на срещуположната страна е имало дръжка. Светлочервена до кафява глина с примес на пясък и дребни камъчета, добре изпечена. *Ду* 20 см, *Дм* 27,5, *Дм* е на 13 см под устие, *Дс* 4 – 6 мм.
– Горна част **(Обр. 17.14)**. Плоска дръжка, широка 5,5 см, захванатa за устието (запазено захващането). Украсата е идентична на горното гърне. Червена глина с примес на пясък и дребни камъчета, добре. *Ду* 16, *Дм* 20, *Дс* 4 мм.

Г. Гърнета с къса шийка и извито водоравно навън устие, един фрагмент **(Обр. 17.7)**. Освен по формата, се отличава и с характерната си украса, състояща се от много тънки релефни ленти, разположени на 5 – 7 мм една от друга. Глината е светлокафява, сив лом, с примеси от пясък и дребни камъчета. *Ду* 16 см.

Д. Гърне с къса шийка и леко издаващ се нагоре устиен ръб **(Обр.17.15)**. Горната част е украсена с единични прави врязани линии и коси излъскани. Тъмнобежова, сравнително чиста глина, сива ивица в лома. *Ду* 12 см.

Малки съдове за течности

Фрагментите са от тъмнобежова сравнително чиста, но леко сипкава глина. Добре изпечена.

– Каничка с висока шийка и четирилистно устие, силно фрагментирана. Не успя да се възстанови за фото или графична документация.
– Ойнохое – устия от два съда **(Обр. 16.13)**. Едното е със сива глина, с дълбоки бразди.
– Стомна или кана с висока цилиндрична шийка (Обр. 16.10). *Ду* 6,5 см. Идентичен фрагмент е открит в Плиска, заедно с анонимен фолис клас A_2 (Дончева-Петкова 2015: 163, 184 и 187, обр. 27а).
– Амфоровидни стомни (?) **(Обр. 16.11 – 12)**, *Ду* 10 и 8 см.

Големи съдове за течности

Фрагменти от 17 съда, според броя дъна. *Дд* 16 – 20 см, половината са конкавни, рязани, три са грапави. Една част от рязаните са частично или изцяло излъскани. Придънният ръб в повечето случаи е излъскан. Съдовете са украсени в горната си част с пояси от вълни, релефен ръб в основата на шийката и излъскани линии **(Обр. 16.16)**. Дръжки – 11 броя, елипсовидни с неправилно сечение, някои с изразени канелюри, широчина 4,5 – 5 см **(Обр. 16.15)**. Устия – три броя от амфоровидни стомни **(Обр. 16.14)**.

Съд със специално предназначение

– Долна част от голям стомновиден съд с дупки **(Обр. 16.17)**. Дупките са в редици, първата от които е на 4 см над дъното, като дупките са през 3,5 – 4 см,

а следващите редици на 1,5 – 3 см една от друга. Украсен с широки прави линии. Придънният ръб е излъскан. Дъното е рязано, покрай ръба е излъскано. Глината е бежова, със съвсем малко примеси и сива ивица в лома. Запазена височина 20,5 см, *Дд* 19,5 см, *Дм* 34, *Дс* 5 – 7 мм, на дъното 4 мм. Съдът явно е свързан с отцеждане на храни или напитки. Фрагменти от подобни съдове се откриват и на други обекти с материали от периода. На ул. „Митрополит Панарет“ № 27 се откри горна част, която има форма на амфоровидна стомна, а покрай дупките от вътрешната страна отлагания от бели соли[9].

Капаци[10]

– 21 фрагмента, еднотипни **(Обр. 16.18 – 19)**. Плоска, леко наклонена навън периферия, двусъставна средна част – цилиндър и конус. Отдолу рязани, отгоре по периферията украсени с прави врязани и излъскани линии, а в един случай изцяло излъскан. Диаметърът им е 10 – 15 см, в един случай над 21 см, като периферният ръб е отчупен. Светлочервена глина с примес от ситен пясък, слабо доловим малко посветъл лом.

– Почти изцяло запазен, откри се *in situ* на пода **(Обр.16.18)**. Украса – близо до основата на средната част – две прави широки врязани линии; в основата на средната част – релефна лента; в средната част, където се съединяват цилиндърът и конусът две прави врязани линии. Отдолу е леко конкавен, рязан, ъгълът между периферията и средната част е скосен, но не е излъскан. Отдолу, отстрани и отгоре по ръба на периферията има нагар. *Д* 14 см, зап. височина 6,9 см. От Пловдив е публикуван идентичен капак (Станев, Божинова 2014: 346, обр. 6.4).

Паници

Въпреки голямото количество битова керамика, се откри само една паница.

– Кантаросовидна **(Обр. 16.20)**, плътно излъскана, с една запазена дръжка.

Делви

– Долна част **(Обр. 18.1)**. Украсена е с две релефни ленти. Първата е на 19 см от дъното, а втората на 5 см над първата. Между тях има две арковидни врязани линии. Глината е червена с примеси на пясък. *Дд* 16 см, *Дм* 43.

4. Керамика на ръчно колело

Устия от 11 гърнета **(Обр. 18.2 – 4)**. При дъната в един случай има релефен знак – изпъкнала линия, а в три случая релефен ръб. *Дд* от 8 до 18 см. Стените са или без украса, или плътно покрити с прави врязани линии. Някои от вътрешната страна имат следи от гребеновиден инструмент. Вероятно част от фрагментите са преотложени, тъй като са дребни.

– Устие **(Обр. 18.4)**. Високо профилирано и имитира характерния за XI в. устиен ръб при керамиката на крачно колело. За устието, малко под самия ръб е захванатата дръжка, която не е запазена. Отвън е покрит с плитки прави линии, а отвътре има следи от гребеновиден инструмент. *Ду* 18 см.

Делви

– Голямо гърне/малка делва **(Обр. 18.5)**. Висока шийка, устийният ръб е удебелен с триъгълно сечение. В основата на шийката – пет широки и дълбоки

[9] Обектът е проучен от И. Топалилов. Материалите от XI – XII в. не са публикувани.

[10] За интерпретацията на тези предмети се води дългогодишна дискусия дали са капаци или свещници (Борисов 2009: 64 – 72; Плетньов 2005: 225 – 235).

прави линии. От вътрешната страна следи от гребеновиден инструмент. Кафява глина, сив лом, примес на едър пясък. *Ду* 20 см. Като техника това гърне е идентично с керамиката на ръчно колело от XI в. Подобни делви от периода на византийското владичество са известни от различни места (Дончева-Петкова 2015: 190 и 191, обр.30б).

– Долна част от делва. Глината е тъмнокафява с едри примеси от кварцов пясък с триделен лом. Водоравни следи от пръсти на грънчаря. *Дд* 16 см, *Дм* 31 см, *Дс* 1 – 1,3 см.

Пластове над полуземлянката

След изгарянето на полуземлянката се образувало хлътване, тъй като деструкциите ѝ не са били достатъчни, за да я запълнят. Това хлътване било постепенно запълнено с изхвърляни отпадъци и затова пръстта е нехомогенна. Пластът съдържа въглени, парчета от антични тухли, камъни, буци хоросан, бучки глина, животински кости, на места прослойки пясък, утаен от дъждовни води. Открихa се и фрагменти тракийска керамика правена на ръка, което показва, че тук е била изхвърляна пръст от околността[11]. Находки:

– Мраморна бойна топка с размери 7,5/7/5 см **(Обр. 19.1)**.
– Част от бронзова тока **(Обр. 19.2)**.
– Фрагмент от голям съд за течности, покрит със златиста ангоба, от вътрешната страна на който са врязани графити **(Обр. 19.3)**.
– Два кремъка **(Обр. 19.4)**.
– Шест стъклени гривни **(Обр. 19.5)**. Три сини с кръгло сечение; една синя, рисувана, с елипсовидно сечение; една червена с черни линии и с кръгло сечение; и една черна с червени линии и кръгло сечение.

Керамиката като цяло е идентична с тази от полуземлянката, но се откриват и фрагменти, рисувани с червена ангоба или изцяло покрити с червена ангоба, каквито няма в полуземлянката и *Яма № 1*.

1. Белоглинена

– Паница, дъно **(Обр. 19.6)**. Мръсно бяла глина със ситни примеси. С прави линии от зелена глазура е очертан кръстовиден елемент, като между раменете му има прави линии със същата глазура. Вътре в кръста с червена боя са нанесени плътно наредени едно до друго кръгчета. Централната част не е глазирана, а периферията е с безцветна глазура. Отзад има светлозелена глазура на точки. Паницата спада към типа Glazed White Ware IV, като идентични до момента са публикувани от Константинопол, Херсонес, крайдунавските крепости Диногеция и Нуфъру, а от дн. България – от черноморското крайбрежие – Агатополи, Урдовиза, Девелт, Терми и Варна (Manolova-Voykova 2017: 95). От вътрешността на българските земи до момента е публикуван само един такъв фрагмент – от Дядово (Borisov 1989: 224, fig. 260). Датира се XI – края на XII в., като фрагментът от Варна е открит заедно с монета на Йоан II Комнин (1118 – 1143) (Manolova-Voykova 2017: 95).

2. Златиста ангоба

– Устие от голям съд за течности с широко гърло **(Обр. 19.3)**. Под устийния ръб има единична аркада, под нея – две

[11] Както се каза по-горе, през римския период тук е функционирала кариера, при което по-ранните пластове са били напълно изгребани до скала и никъде другаде в обекта не се откри такава керамика, т.е. споменатите фрагменти били донесени от околността заедно с насипаната пръст.

прави врязани линии, под тях – две редици от набождания с кух инструмент и под тях – аркада от две врязани линии. Глината е светлокафява с примеси от едър пясък и сив лом. Фрагментът като форма, украса и глина рязко се отличава от типичната за Пловдив керамика със златиста ангоба. От вътрешната страна са нанесени графити.

3. Червена ангоба

– Дълбока купа с камбановидна форма **(Обр. 19.7)**. Извито навън устие, заоблен устиен ръб. Външната повърхност е леко вълниста. Отвътре и отвън има червена ангоба. Светлокафява глина без видими примеси, но е сипкава и се лющи. Глината е идентична на глината на паниците с червена ангоба от втората половина на XII – началото на XIII в.[12] *Ду* 11 см, дебелина на стените 2 мм.

4. Рисувана с червена ангоба

– Два фрагмента от камбановидна купа **(Обр. 19.8)**. Отвътре и отвън дебели отвесни линии с червена ангоба, отвън също така пояс от 3 широки и дълбоки врязани линии. Глината е идентична на горната купа, като има сив лом. От Горнотракийската равнина от периода на византийското владичество до момента са публикувани само няколко фрагмента от Полски Градец (Борисов 2002: 150). В Преслав типът е широко разпространен през XIII в., но наличието му през XII в. е все още несигурно (Манолова-Войкова 2010б: 589). От Пловдив е публикувана каничка (Морева 2009: 223 и 230, обр. 8д) и фрагмент от съд за течности (Христева, Станев *под печат*: обр. 5.2.).

5. Полирана, рисувана с червена ангоба

– Устие от голям съд за течности **(Обр. 19.9)**. Изправено нагоре, заоблен устиен ръб, под него две широки и дълбоки прави врязани линии. Фрагментът е плътно полиран, като под правите линии има зигзаговидна дебела линия, направена с червена ангоба. Отвътре няма украса и не е полиран.

Яма № 2

Разположена е непосредствено южно от полуземлянката, но без да я засича **(Обр. 3.5)**. Датира около средата на XII в. Очертанията ѝ в най-горната част трудно се проследяват, като от северозапад е нарушена от късносредновековната *Яма № 8* **(Обр. 3.14)**, а южната половина се развива в съседния имот. В горната част на ямата се откри леко хлътнало петно от отухлена пръст с размери 0,6/0,8 м. Тази отухлена пръст не представляваше плътна цялост, не е с равномерна дебелина и няма намаляване на степента на отухляване от повърхността в дълбочина, което показва, че не е огнище или долна част от пещ, а насипан пласт от разбито такова съоръжение, като хлътването е следствие от слягането на пълнежа на ямата. Тази отухлена пръст, както и наличието на прослойки пепел и въглени, особено в дълбочина, показват, че в ямата били изхвърляни отпадъци от дейност, свързана с огън. Това се потвърждава и от няколко много интересни находки:

– Част от глинен предмет с форма на кух конус **(Обр. 20.8)**. Отгоре е с равна повърхност с издаващ се навътре ръб, надолу се стеснява, като долният му край не е запазен. Диаметърът на отвора е 27 см, запазена височина 6 см, диаметър в долната част 25 см.

[12] Глината, от която са правени паниците с червена ангоба през втората половина на XII – нач. на XIII в., рязко се отличава по цвят и състав. Тя е светлокафява и на пръв поглед изглежда чиста, но е сипкава и не прави остри ръбове. Вероятно при омесването ѝ е бил добавен ситно смелен шамот, по-едри бучки от който в някои случаи много ясно се виждат.

Дебелина на стената в горната част е 3,5 см, в долната 2 см. Предметът е направен на ръка, като ясно се виждат лентите, от които е бил слепен. Глината е тъмнобежова, много груба, с много органика, дребни камъни, пясък и отделни частици шамот. Има следи от опалване.

– Предмет с форма на издължен паралелепипед **(Обр. 20.9)**. Запазен е единият край, който завършва с издаващ се нагоре ръб. Сечението е с форма на неправилен квадрат със заоблени ъгли. Отгоре и отстрани е загладен, като отгоре е украсен с две слабо изразени канелюри и два кръга, направени с кух инструмент (единият попада в линията на счупването и е запазена само част от него), а отдолу е грапав. Има следи от обгаряне, особено краят с издатъка. Запазена дължина – 21 см, широчина 8,5 см и височина 7,5 см. Направен е от глина, идентична с тази на предния предмет, като има дребни камъчета с диаметър до 2,5 см и бучки бял хоросан.
– Част от предмет с неясна форма **(Обр. 20.10)**. Представлява сектор от кръг с диаметър 20 см и дебелина 7 см, като от периферията се издава заоблен рог. Отдолу има следи от дъска, върху която е стоял, докато глината е била влажна. Глината е идентична на горните предмети и също така има обгаряне.
– Два еднакви капака, единият е със запазен цял профил **(Обр. 20.11)**. Направени са от светлокафява груба глина с много едър пясък и дребни камъчета, подобна на тази на горните предмети, но с по-малко органика и повече едър пясък. Отгоре имат дръжка, а повърхността не е равна. Отдолу са плътно обгорели. Диаметър 20 см, дебелина 1,4 – 1,5 см. Големината, грубата направа и най-вече равномерното обгаряне показват, че това не са били капаци за гърнета, а най-вероятно за пещ.

Останалите находки от ямата са:

– 12 стъклени гривни **(Обр. 20.2)** – шест сини с кръгло сечение, една червена с кръгло сечение, две сини с жълта спираловидна украса и елипсовидно сечение, една синя с нарисувани със светло синя паста плътно наредени една до друга елипси и с полукръгло сечение, една тъмносиня с нарисувано с жълта паста пиле и с полуелипсовидно сечение и една тъмносиня с нарисувани със светлосиня паста единични големи елипси, свързани с линия.
– Костен прешлен с диаметър 3 см, дебелина 0,5 см **(Обр. 20.3)**.
– Бронзова куха сферичка с верижка **(Обр. 20.4)**.
– Бронзова висулка от обица **(Обр. 20.5)**.
– Тежест от тухла **(Обр. 20.6)**.
– Глинен пул **(Обр. 20.7)**.

В ямата се откри и един фрагмент от керемида (тегула) **(Обр. 20.1)**. По форма и структура на глината е идентична с тези от втората половина на XII в. (Станев, Божинова 2014: 321, 350, обр. 21.1,2). Обръщаме внимание на керемидата, тъй като такива не се откриха в *Яма № 1* и полуземлянката. Наблюденията от други обекти в Пловдив показват, че керемидите масово навлизат около средата на XII в., когато се извършва и рязка промяна на жилищната архитектура и полуземлянките са заменени с масивни къщи.

В *Яма № 2* се откри сравнително малко, предвид обема ѝ, битова керамика **(Обр. 21, 22 и 23)**. Тя е от следните типове:

1. Златиста ангоба

– Четири еднотипни, слабо канелирани дръжки **(Обр. 21.1)**, осем фрагмента от малки съдове за течности и два еднотипни капака с плоска периферия

и с вълнообразна повърхност **(Обр. 21.2 – 3)**. Идентични капаци, но без ангоба, са публикувани от с. Цар Асен (Димитров 1993: 100, Табло XVIII.а) и с. Скала (Атанасов 1998: 73), като и двете крепости са унищожени при печенежкото нашествие през 1036 г. В Пловдив идентични капаци, с и без златиста ангоба, се откриват често в контексти от XI в. Това, както и фактът, че става въпрос за дребни фрагменти, показва, че в случая най-вероятно са преотложени материали.

– Паница, напълно възстановена **(Обр. 21.4)**. Долната част е конусовидна, горната цилиндрична, леко дъговидно извита навътре. Устийният ръб е леко скосен навътре. Две срещуположни дръжки, захванати за устието и мястото, където се съединяват двете части. Дръжките се издават малко над устието. Сечение на дръжките – отгоре са плоски, със слабо изразени канелюри, отдолу са заоблени. Паницата е покрита отвътре и отвън със златиста ангоба. Украса – на ръба между конусовидната и цилиндричната част има пояс от набождания, над него – две тънки релефни линии, над тях – единична врязана вълна, над нея – пет тънки релефни линии. Кафява глина, сив лом, ситни примеси. Дъното е рязано, конкавно. *В* 7,5 см, *Ду* 17,5 см, *Дд* 10 см, *Дм* 18 см, *Дс* 5 – 6 мм. Паницата е горяла отвън и отвътре. Тип *П XI* по типологията на Б. Борисов, който се датира в първата половина на XII в. (Борисов 2002: 90 – 91). Разликата е в наличието на дръжки и златистата ангоба.

2. Рисувана с червена ангоба

– Паница **(Обр. 21.5)**. Конусовидна, с леко извиваща се настрани периферия. Отвън и отвътре рисувана с червена ангоба. Отвътре покрай ръба има плътна ивица, под нея – спираловидна линия и неправилна вълна, под тях – плътна ивица, като преди нанасянето на последната били врязани две прави. Отвън има дебели коси линии. Светлокафява до тъмнобежова, чиста глина, отделни частици шамот, сив лом. Глината е идентична на тази на паниците с червена ангоба от втората половина на XII – началото на XIII в. *Ду* 23 см, *Дс* 3 мм.

– Дребен фрагмент от друга подобна паница, но с удебелен устиен ръб **(Обр. 21.6)**.

3. Полирана и рисувана с червена ангоба

– Средно голям съд за течности, гърло и част от тялото **(Обр.21.7)**. В горната част на гърлото има релефен ръб, оформен при източването на съда чрез избутване на стената отвътре навън. Фрагментът е плътно полиран и рисуван с виненочервена ангоба. В основата на шийката има една права линия, под нея, с двойна линия – издължен спираловиден орнамент, пресечен от права линия. *Д* шийка 5,5 см, *Дс* 0,5 см. Горял. Идентична кана – полирана и рисувана с червена ангоба, датирана най-общо XI – XII в., е открита в Диногеция (Barnea 1967: 272, fig.166.). Интересното при нея е, че също има релефен ръб на гърлото, образуван чрез избутване на стената отвътре навън.

4. Зелена глазура

– Паница **(Обр. 21.8)**. Устието е извито навън, заоблен устиен ръб. Светлозелена петниста глазура, отвън с рядка бяла ангоба. Светлочервена, сравнително чиста глина, остър лом.

5. Slip painted ware

– Паница **(Обр. 21.9)**. Неясен орнамент – с дебела линия е нарисувана дъга, с по-тънка – права и нагъната. Тъмнобежова глазура. Отвън повърхността е полирана и покрита с бяла ангоба. Поради полировката ангобата е изпадала. Светлочервена, отвън бежова глина, чиста, но има отделни едри песъчинки. Този тип керамика се появява в средата на XII в. и до момента от днешните български земи такава е публикувана само от няколко крайморски града (Манолова-Войкова 2014: 352 – 353).

6. Обикновена керамика на крачно колело

Гърнета

Материалът е силно фрагментиран и не могат да се възстановят цели профили. Дъна – 37 броя. От тях две плътно излъскани, едно рязано, 21 грапави, 12 грапави с релефен ръб **(Обр. 23.14)**, едно грапаво с релефен знак – кръг с диаметър 3 см **(Обр. 23.15)**. Дръжки 10 броя – елипсовидни, почти плоски, без украса, захванати за устието **(Обр. 23.16)**. Една дръжка е плоска с релефна лента **(Обр. 23.17)**. Стени – 60 фрагмента от различни гърнета, украсени с пояси от прави линии, направени с гребен. Поясите са широки от 3 до 5 см и са с 10 – 15 линии, дълбоко врязани **(Обр. 23.18)**. Стените са дебели 4 – 5 мм. Цветът на глината е основно кафяв до червен, с примес от ситен пясък. Една четвърт имат сива линия в лома. Само няколко фрагмента са с излъскана украса. Видове гърнета:

А1. Гърнета с къса шийка и слабо профилиран устиен ръб **(Обр. 23.1 – 2)**.

А2. Гърне с къса шийка и силно профилирано устие, в горната част на тялото пояс от плитки бразди **(Обр. 23.3)**. Формата е типична за XI в. и фрагментът вероятно е преотложен[13].

Б. Гърнета с висока шийка, дъговидно извита навътре, и заоблен или слабо профилиран устиен ръб **(Обр. 23.5 – 7)**.

В. Гърнета с висока шийка, леко конусовидна, нагоре се удебелява, а устийният ръб е скосен навътре **(Обр. 23.8).**

Г. Гърнета с висока фуниевидна шийка. Устийният ръб чупи навън и се издава отвътре, а отгоре е плосък и скосен навътре. Сред фрагментите от шийки има без украса **(Обр.23.9)**, с излъскан отвесен зиг-заг **(Обр. 23.10)** и с врязани прави линии **(Обр. 23.11)**. Фрагментът на **Обр. 23.9** има пълен аналог от „Коматевско шосе“ (Миткова и др. *под печат*: обр. 6.3).

Д. Сферовидно гърне със средно висока фуниевидна шийка, заоблен устиен ръб **(Обр. 23.12)**. Бежова, сравнително чиста глина, сив лом. В най-широката част има две прави врязани линии, под тях коси излъскани линии. *Ду* 10 см, *Дм* 12 см, *Дс* 3 мм.

Е. Голямо сферично гърне с ниска фуниевидна шийка и удебелен, заоблен устиен ръб **(Обр. 23.13)**. Отвътре – силно изразени следи от пръстите на грънчаря. Отвън – горната и долната част са със съвсем слабо вълниста повърхност. По глина рязко се отличава от останалите – свелочервена със значителен примес на едър пясък, органика и отделни частици шамот. *Ду* 16 см, *Дм* 26 см, като *Дм* е на 11,5 см под устието, *Дс* 5 – 9 мм.

Съдове за течности

Дъна – 41 броя, плоски, диаметър от 6 до 22 см. При големите съдове за течности дъната са грапави или рязани с конец. При помалките са рязани с конец и често допълнително излъсквани. Дръжките са елипсовидни; при големи съдове почти всички са с отвесни канелюри. Стените са с излъскани линии, в горната част има пояси от прави линии и 1 – 2 вълни, в един случай има и отвесни набождания с гребен **(Обр. 22.7)**. Сравнително чиста

[13] Наличието на преотложен материал от XI в. в ямата се потвърждава и от споменатите по-горе фрагменти от капаци със златиста ангоба и оребрена периферия.

глина, фрагментите са звънливи, около половината от тях са със сив лом. Разграничиха се следните форми:

– Ойнохое **(Обр. 22.6)**.
– Два малки съда **(Обр. 22.1 – 2)**, *Ду* 6 и 8 см.
– Три амфоровидни стомни **(Обр. 22.3 – 5)**, *Ду* 10 и 12 см. Фрагментът на **Обр. 22.5** има точни паралели сред публикувани материали от други обекти в Пловдив (Станев, Божинова 2014: 348, обр. 11.13; Станев, Божинова 2018: 171, обр. 5.7; Миткова и др. *под печат*: обр. 6.4.).

Паници

– Камбановидна форма **(Обр. 22.8)**. Извито навън устие, заобле устиен ръб. Тъмнобежова, сравнително чиста глина, но леко сипкава, отделни частици шамот, слабо изразен сив лом. *Ду* 14 см.
– Конусовидна, заобле устиен ръб **(Обр. 22.9)**. *Ду* 18 см.

Гювеч (?)

– Дълбок дебелостенен съд **(Обр. 22.10)**. Устието е извито навън, косо отрязано, отгоре по устийния ръб има пояс от три прави врязани линии. Тъмнобежова глина, светлосив лом със ситни примеси от слюда и шамот. *Ду* 24 см, дебелина на стените 1 см.

Тиган (?)

– Голям съд с хоризонтална дръжка, захваната за устието **(Обр. 22.11)**. При захващането на дръжката има разширение, а върху него набождания. Дръжката е с неправилна елипсовидна форма с канелюри. Тъмнобежова глина, сив лом, ситни примеси, включително и шамот *Ду* 24 см. Средновековни глинени тигани са открити при разкопките на Сарачхане в Истанбул (Hayes 1992: 103 и 166, fig. 46.151; 114 и 179, fig. 59.13 – 14; 143 и 203, fig. 83.41).

Капаци

– По края има две прави врязани широки и дълбоки линии, по периферията – коси излъскани линии, в основата на конуса – релефна лента. Отдолу е конкавен, рязан с конец и отделни излъскани линии. Ъгълът между основата на средната част и периферията е излъскан **(Обр. 22.13)**.
– Средна част от идентичен капак **(Обр. 22.12)**.
– Периферията е много къса, периферният ръб се издига нагоре с насечки, отдолу е грапав **(Обр. 22.14)**. Тъмнокафява глина, отвътре тъмносива до черна, с примес на пясък. *Д* 16 см.

Делви

Стени от два съда. Първата е от горна част с врязана украса **(Обр. 22.15)**. Глината е с примеси от ситен пясък, дебелина на стената 1 см. Втората е горна част, украсена с две релефни ленти **(Обр. 22.16)**. Червена глина с примеси на пясък, без ивица в лома. Вторият е възможно да е преотложен.

7. Керамика на ръчно колело

В ямата се откриха 11 фрагмента от устия и две дъна на гърнета на ръчно колело. Те са дребни и от различни съдове. Явно са преотложени.

Пластове над полуземлянката

В източната част на обекта, в *Кв. С3*, в най-горните пластове над полуземлянката и около нея, се откриха материали, характерни за втората половина на XII – началото на XIII в., включително и улуци (Топалилов, Станев 2016: 461 – 467), но тук културният пласт е бил унищожен преди започване разкопките и за характера на структурите нищо не може да се каже. Материали от този период се откриха при почистването на наруше-

ния от багера пласт, както и на няколко места в дълбочина, вероятно дъна от ями. Поради тази причина ги даваме заедно.

1. Белоглинена керамика

– Паница със зелена глазура **(Обр. 26.3)**. Спада към Glazed White Ware II (Manolova-Voykova 2017: 94), вероятно преотложена.

2. Червена ангоба

– Седем фрагмента от поне три съда. Сред тях фрагменти от малка каничка с четирилистно устие (Манолова-Войкова 2005: 217, табл. I. 7 – 8) и стена от паница с врязана украса **(Обр. 26.7)**.

3. Рисувана със зелени и кафяви линии и покрита с глазура

– Фрагменти от две паници **(Обр. 26.4 и 5)**.

4. Сграфито Spiral stile

– Един дребен фрагмент **(Обр. 26.6)**.

5. Сграфито Champ levee

– Един фрагмент със зелена глазура **(Обр. 26.8)**.

Яма № 7

В *Кв. С2* се наложи да се изкопае шахта, която да събира извиращите подпочвени води **(Обр. 3.13)**. При нейната направа се попадна на материали от края на XII – началото на XIII в. Поради обстоятелствата структурата не можа да се проучи, но най-вероятно става въпрос за яма и в нея се откриха:

– Малка каничка с маслиненозелена глазура. Има две дръжки (едната отчупена), чучурче и решетка в гърлото **(Обр. 26.10)**. Сива, на места изпечена до червено глина. В горната и долна част има двойки коси врязани линии, по дръжката – насечки. *В* 6 см, *Дд* 2,3 см, *Дм* 5, *Дм* е на 2 см над дъното, *Ду* 2,5 см, *Д* на дупките 3 – 4 мм. Фрагмент от малък съд с решетка на гърлото и две дръжки, покрит с маслиненозелена глазура ,е открит в Пъкуюл луй Соаре (Vîlceanu 1972: 102, fig. 44). Той обаче е с форма на бъклица. Решетка от по-голям неясен глинен съд, без глазура, е публикуван от Пловдив (Станев, Божинова 2018: 171, обр. 5.12), а от Перник е публикувана цяла медна каничка с решетка (Чангова 1992: 125 – 127, обр. 119.1 и 3). Решетката без съмнение е служила за филтриране на течността, която се наливала в съда. Предвид изключително малките размери на публикуваното тук съдче, може се приеме, че е служило за някакъв много лют или ароматен сос, от който в яденето се капвали само няколко капки.

– Голямо гърне **(Обр. 26.9)**. Запазено е тялото, но без съмнение е от характерния за втората половина на XII – нач. на XIII в. тип гърнета с висока фуниевидна шийка и плоска много тънка дръжка. Украса – в горната част има коси излъскани линии, под тях – пояс от две прави врязани линии и надолу – отново коси излъскани линии, като придънният ръб е излъскан. По дръжката има две отвесни прави врязани линии и коси излъскани, в основата на дръжката – дълбока бразда. Дъното е грапаво.

В западната част на обекта (*Кв. В2* и *В3*) средновековните структури са силно нарушени от множество османски вкопавания и затова тяхната взаимовръзка не може да се проследи.

Ями № 4, 5, 6 (Обр. 3.10, 11 и 12)

Датират във втората половина на XII – началото на XIII в. и са почти напълно унищожени. По-интересните фрагменти от тях са:

– Дъно на глинен съд **(Обр. 26.18)**. То е по-широко от придънната част на тялото и издаващата се част от него е оформена като триъгълни зъби.

– Устие от голям амфоровиден съд с ойнохоевидно оформление **(Обр. 26.14)**.

Идентичен фрагмент от Пловдив е публикуван от обекта на бул. „Цар Борис III“ № 65 (Станев, Божинова 2018: 172 – 173, обр. 7.13).

Улица

Представлява трамбовка от дребни и средни фрагменти строителна керамика и камъни и се открива по цялото протежение на западния шкарп на обекта, където няма по-късни нарушения **(Обр. 3.17)**. От изток е ограничена от два зида – единият е от камъни и тухли, споени с кал, а другият – кирпичен (за тях по-долу), а на запад се развива под съвременната ул. „Съборна“, която е на един метър височина над нея. В северния край трамбовката се регистрира на кота 187,85, а в южния – на 188,09 м, т.е. с лека денивелация от юг на север, която е обратна на денивелацията на съвременната улица. Идентични настилки на улици от втората половина на XII – началото на XIII в. са проучени на редица места в Пловдив[14]. Пластът над трамбовката се състои от кирпичени деструкции с малко и дребни фрагменти битова керамика от втората половина на XII – началото на XIII в. **(Обр. 24.3 – 9)**. Върху трамбовката се откри:

– Бронзово нагръдно кръстче **(Обр. 24.1)**. То е равнораменно, на мястото на пресичане на раменета има правоъгълно разширение, в края на раменета триъгълни разширения. Тези разширения са от релефни пъпки, пет в центъра и три в края на раменета. Раменета са с кръгло сечение, оребрени. В горната част има масивна халка за окачване. Отпред и отзад кръстчето е еднакво. Височина с халката 2,3 см, широчина 1,5 см. Кръстчето има точен паралел от Силистра, открит в гроб от втората половина на XII – първата третина на XIII в. (Дончева-Петкова 2011: 489, № 1309).

В централната и южната част на *Кв. В3* трамбовката е почти изцяло нарушена от османски ями и съвременна шахта за водомер. В изкопа за направа на последната се откри:

– Половин бронзов боздуган **(Обр. 24.2)**. Той е с квадратно тяло и цилиндричен отвор за дръжката. Отвън на всяка една от страните се издава по един голям пирамидален шип. Височина 3,8 см, страна на квадрата 3 см, диаметър на отвора 2,2 см. Шиповете са с височина 1,5 см, основа на шипа 1,5 см. Боздуганът е тип II по типологията на Ст. Попов (Попов 2014: 44 – 48).

Керамика от пласта над средновековната улица.

1. Златиста ангоба

– Един дребен фрагмент от стена със силно изтрита ангоба **(Обр. 24.6)**.

2. Червена ангоба

– Три паници **(Обр. 24.3,4 и 5)**. *Ду* 24, 28 и 25 см. В Пловдив идентични паници са публикувани от няколко места (Станев, Божинова 2014: 356, обр. 39.7 и 39.3.2; Миткова и др. *под печат*: обр.16.1; Христева, Станев *под печат*: обр. 7.10).
– Стени от съдове за течности **(Обр. 24.7)**.

3. Сграфито

– Дъно на паница, в центъра кръгъл медальон с мрежест орнамент, зелена и жълта глазура **(Обр. 24.8)** (Станев, Божинова 2014: 357, обр. 40.7.1 и 2, обр. 40.8; Станев, Божинова 2018: 179, обр. 10.11).

Зид от камъни и тухли

През втората половина XII в. късноантичната стена с посока север – юг **(Обр. 2.1; 3.1)** е била все още частично запазена и преизползвана. В северната ѝ част (*Кв. В2*) нейното западно лице е било застъпено от зид с посока също север – юг **(Обр. 2.5; 3.6; 4.3;9.1;**

[14] Най-представителен в това отношение е обектът на ул. „Д-р Вълкович“ № 16, където се проучиха 4 последователни нива от такива трамбовки от XI до нач. на XIII в. (Божинова, Станев 2019: 304).

10.1). Това застъпване е с леко изместване на трасето на запад. Средновековният зид е със запазена дължина 1,4 м, широчина 0,75 м и запазена височина 0,4 м. От юг е пресечен от османска яма, от север – от друга османска яма с каменна облицовка **(Обр. 9.3; 10.3)**, а трета османска яма е унищожила напълно пласта източно от него. Лицата на зида са изградени от средно големи ломени камъни и фрагменти тухли, а пълнежът е от по-дребни камъни и фрагменти тухли. За спойка е използвана оранжева песъклива пръст. Тази пръст като цвят и структура много наподобява пръстта, която се открива в подножията на тепетата и се е образувала при ерозията на сиенита, от който те са изградени. Източното лице на зида е небрежно изградено, а камъните не са в една линия, като долните два реда се издават напред, което показва, че става въпрос за основа. От западното лице са запазени само един ред камъни, а пред него се откри улицата **(Обр.3; 9.2; 10.2)**.

Кирпичен зид и подово ниво

В южния ѝ край късноантичната стена през втората половина на XII в. е била надградена с кирпичена зидария, която от запад и север е унищожена от османски ями, а на юг продължава в съседния парцел **(Обр. 2.6; 3.7; 4.4; 11 и 12)**. Запазена е във височина до 0,4 м, 4 реда тухли. Западно от нея средновековният пласт е напълно унищожен от османските ями, а източно се попадна на подово ниво от трамбована пръст **(Обр. 3.8; 11)**. Подовото ниво от изток, север и юг до голяма степен също е унищожено от по-късни вкопавания. Северно от него се откри *Яма № 3* **(Обр. 3.9)**. Тъй като контактната зона между подовото ниво и ямата е унищожена от по-късни ями, не може да се каже дали са функционирали едновременно, но материалите в тях са синхронни. Подовото ниво в южния си край е на кота 187,47 м, а в северния на 187,4 м, т.е. има 7 см денивелация от юг на север. Синхронната му улица западно от средновековната стена е на кота 187,85 – 188,09 м, т.е. подовото ниво е между 0,4 и 0,6 м по-ниско от нея. Това показва, че става въпрос за леко вкопан приземен етаж. Подобен, но по-дълбоко вкопан етаж, облицован с каменна зидария, е публикуван от близко разположения обект на ул. „Д-р Стоян Чомаков“ № 5 (Станев, Божинова 2014: 323). При това положение би трябвало да се открият стени, ограждащи помещението от север и запад (на юг продължава извън проучената площ), но следи от такива не се откриха. Както се каза, теренът в северна и източна посока е напълно нарушен от османски ями, т.е. и да е имало тук стени, те са били унищожени. В подовото ниво се откри вкопана касета, направена от средновековни керемиди (тегули) **(Обр. 13)** с размери 16/25 см. Тя е запълнена с чиста пепел и няма следи от обгаряне. Явно касетата е служила не за горене на огън, а за събиране и съхраняване на пепел. По етнографски данни пепелта от изгорели дървета се ползва за съхранение на някои месни продукти, за пране и за производство на сапун (Вакарелски 2007: 179, 356 и 404). При демонтирането на пода се откри фрагмент от глинен улук. Находки:

– Костено рогче, рязано от двете страни **(Обр. 25.2)**.
– Четири монети, силно изтрити (две късноантични и два тетартерона).
– Прешлен за вретено **(Обр. 25.3)**.

Тъй като пластът над пода е силно нарушен, в него се откри малко количество битова керамика от втората половина на XII – нач. на XIII в. Находки от пласта:

– Тетартерон на Алексий I Комнин, отсечен в периода 1092 – 1118 г., явно преотложен.
– Бронзово звънче със сферична форма, като е запазена горната част **(Обр. 25.4)**. Долната полусфера е с по-голям диаметър от горната и горната е пъхната в нея. Вътре има желязно топче. Петликът е направен е от плоска лама-

рина. Диаметър 2,1 см, запазена височина 2,3 см, дебелина на стената 1 мм.

Керамика

1. Белоглинена (фаянс), импорт от Близкия изток

– Конусовидна паница **(Обр. 25.1)**. Откри се *in situ* на пода. *Ду* 18 см. Този тип керамика е много слабо разпространен в българските земи, като до момента всички публикувани материали, с изключение на Перник (Чангова 1982: 110 и 112, обр. 106), са от Горнотракийската низина (Иванов, Иванов 2016: 1 – 2, 51 – 58). Най-често това са паници правени на калъп с лазурносиня и по-рядко с безцветна глазура. От Пловдив такива за пръв път са публикувани от ул. „Д-р Стоян Чомаков“ № 5 (Станев, Божинова 2014: 329 и 355, обр. 36), а след това от още няколко обекта (Иванов и др. 2017: 15 – 24; Станев, Божинова 2018: 174, 176, обр. 9.2 и 3, 177, 179, обр. 10.4, 178, 179, обр. 11)[15]. За разлика от публикуваните до момента, които са с лазурносиня глазура, представената тук е с тъмносиня.

2. Златиста ангоба

– Една стена от съд за течности **(Обр. 25.9)**.

3. Червена ангоба

– Малки съдове за течности. Едно дъно, което се откри *in situ* на пода и две стени от други съдове (**Обр. 25.10)**.

– Две дръжки, плоски. Едната с широка отвесна врязана линия в средата, при огъвката – широко набождане с лента по периферията (контра за по-лесно захващане) **(Обр. 25.11)**. Тези дръжки са характерни за керамиката с червена ангоба от Пловдив (Станев, Божинова 2014: 355, обр. 38.3.5; Миткова и др. *под печат*: обр. 7.3).

– Стена от голямо гърне **(Обр. 26.12)**. Долна част на шийка и горна част на тяло. В прехода между двете има релефна лента. Под нея, по тялото, има коси излъскани линии, а над нея, по шийката – вълна, направена с тризъб инструмент, и над нея – две прави линии.

– Паници. Дъно на паница с набодена украса **(Обр. 25.13)**. Биконична паница, плътно излъскана **(Обр. 25.14)**. От Пловдив е публикувана идентична паница (Станев, Божинова 2014: 356, обр. 39.8). *Ду* 22 см.

– Делва, устие, **(Обр. 25.16)**. *Ду* 30 см. От Пловдив са публикувани идентични (Станев, Божинова 2014: 355, обр. 38.12.1.1 – 3; Станев, Божинова 2018: 173, обр. 8.11).

– Капак, фрагмент от централната част с набождане. **(Обр. 25.15)**, *Д* 17 см.

4. Сграфито

– Жълта глазура и спирали по периферията **(Обр. 25.5)**.

– Жълта глазура, в центъра – кръгъл медальон със спирали **(Обр. 25.6)**.

– Тревистозелена глазура с пояс от спирали по периферията **(Обр. 25.7)**. От Пловдив са публикувани идентични фрагменти (Станев, Божинова 2014: 357, обр. 40.2.; Станев, Божинова 2018: 173, обр. 7.10; Христева, Станев *под печат*: 6.8).

– Полихромно с мрежа **(Обр. 25.8)**. Идентични от Пловдив (Станев, Божинова 2014: 357, обр. 40.10; Христева, Станев *под печат*: обр. 6.14).

4. Обикновена на крачно колело

[15] Изрично трябва да се отбележи, че фрагменти от подобни паници, основно лазурносини и по-рядко бели, се откриват сравнително честно в пластове от периода в Пловдив (наблюдение върху непубликувани обекти, проучени от авторите).

– Големи гърнета. Високо, фуниевидно гърло, извит навън и издаващ се навътре устиен ръб, излъскан от горе **(Обр. 25.17)**. Горна част на тяло **(Обр. 25.18)**, в прехода между шийката и тялото има релефна лента, надолу – коси излъскани линии, под тях – широка права врязана линия и под нея – пак коси излъскани линии. Дръжка – плоска, много тънка, с две отвесни прави врязани линии, при огъвката релефен подковообразен орнамент **(Обр. 25.19)**. Светлочервена глина, с примес от пясък и сива ивица в лома. Това са обичайните за периода гърнета в Пловдив (Станев, Божинова 2014: 359, обр. 42.4.1 – 4, 11.2, 11.4; Станев, Божинова 2018: 179, обр. 10.15,17,19; Миткова и др. *под печат*: обр. 12.6; Христева, Станев *под печат*: обр. 8.16).

Яма № 3

Намира се непосредствено северно от подовото ниво **(Обр. 3.9)**, но поради унищожаване на средновековния пласт от османски вкопавания, връзката между тях не можа да се изясни. Ямата има леко конусовидна форма, като диаметърът при дъното е 1,9 м. Запълнена е с нехомогенна пръст с голямо количество камъни, строителна керамика, включително фрагмент от тръба, буци хоросан, на места въглени, буци отухлена пръст. На места стените са обгорени, което показва, че е горял огън. При засипването е била хвърлена и една конска глава с част от шията. Битовата керамика е много малко, като голяма част от нея е антична, както и от XI – първата половина XII в., което показва, че ямата е била запълнена с пръст, изкопана от околния терен. Няколко фрагмента, характерни за края на XII – нач. на XIII в. (с червена ангоба и сграфито), дават датата на запълване.

Находки:

– Тетартерон на Алексий I Комнин, отсечен в периода 1092 – 1118 г., явно преотложен.
– Сребърна монета на Мануил I Комнин (1143 – 1180).
– Топче от тухла (**Обр. 26.15)**. Тези топчета са чести находки, интерпретацията им като топчета за игра изглежда най-вероятна (Рабовянов 2015: 246).
– Пул от стена **(Обр. 26.16)**.
– Стъклена гривна. Синя, с кръгло сечение и нарисувани с жълта паста спирали (**Обр. 26.13)**.

В пласта над ямата, преди да бъдат хванати със сигурност очертанията ѝ, се откриха:

– Желязна огрибка **(Обр. 26.17)**.
– Бронзов предмет, направен от дебела ламарина с форма на издължен конус, прегънат в горната си част **(Обр. 26.11)**. Идентични са публикувани от Коринт (Davidson 1952: 173, Plate 78.1223 – 1228.), крепостта Скала (Йотов 1998: 84 и 280, Табло LXXXI, 159 – 161) и крепостта Красен край Панагюрище (Григоров 2010: 271, обр. 76.17.) и се интерпретират като куки, свързани с тъкачеството.

В ямата се откриха много малко и при това дребни фрагменти от различни съдове, характерни за втората половина на XII – началото на XIII в. – с червена ангоба и със зелена глазура. Откри се и един съвсем дребен фрагмент от стомновиден съд с дупки, като този от полуземлянката. Поради фрагментарността, както и очевидната асинхронност на керамиката, тя няма да бъде публикувана с изключение на един интересен фрагмент.

– Сграфито, Spiral Style, но само с ангоба, без нанесена глазура **(Обр. 26.12)**. Фрагменти само с ангоба, с или без сграфито, макар и единични, се откриват и на други обекти (Станев, Божинова 2014: с. 358, обр. 41.23; Томов,

Иванов 2018: 23 и 30, обр. 1). Очевидно, тези недовършени съдове са били функционално годни и пускани на пазара като преоценена стока, така че откриването им в даден обект не е индикация за керамично производство именно на това място или в непосредствена близост[16].

Материали от XI – нач. на XIII в. от силно нарушени структури или преотложени в по-късни контексти

В късносредновековната *Яма № 8* се откри стена от малък съд за течности със златиста ангоба (горяла) с дупки **(Обр. 27.2)**. Има вертикален издължен отвор, от който е запазена само едната страница. Тя е дъговидно извита и излъскана. Дупките са с диаметър 0,5 см.

В късносредновековна *Яма № 9* се откри фрагмент от чиста бяла глина, украсен с врязани линии и коси набождания с гребен **(Обр. 27.3)**. Втори идентичен фрагмент се откри близо до ямата, но в несигурна стратиграфска среда, заедно с късноантична, средновековна (XI – XII в.) и османска керамика. Два съда с идентична глина и украса са изложени в Музея на анадолските цивилизации в Анкара и са определени като „Rakka-Made Jug, 12 Cenury A.D.“. (Melin *без година*: 164).

В нарушени пластове и структури:

– Капак със златиста ангоба **(Обр. 26.1)**. Има широка плоска периферия, отгоре е покрит с широки бразди и пояс от коси насечки. Може да се отнесе към XI в.[17]

– Камбановидна паница, рисувана с червена ангоба **(Обр. 26.2)**. Отвътре покрай устието – един ред от точки, под него – вълна и пак ред точки, а надолу по стената – отвесни зигзаговидни линии, отзад – отвесни линии. Като форма, глина и украса е идентична на паниците, рисувани с червена ангоба, публикувани тук от пластовете над полуземлянката и *Яма № 2*.

Третият етап на обитаване на терена през Средновековието е от началото на XIII в. до 60-те години на XIV в., когато Филипопол е завладян от османците. За разлика от предния период, битовата керамика в Пловдив от началото на XIII в. до завладяването му от османците, не е била обект на изследване, а в публикуваните тук структури липсват точно датиращи находки, затова те са поставени в твърде широките граници на XIII – XIV в., без да може към настоящия момент да се прецизират. От този период се проучиха три ями.

Ями № 8 и 9

Яма № 8 – горната ѝ част е унищожена. Тя пресича от югозапад средновековната полуземлянка и от северозапад *Яма № 2* **(Обр. 3.14; 4.5; 5.4)**. *Яма № 9* пресича от запад *Яма № 3* и подовото ниво от края на XII – началото на XIII в., а самата тя в по-голямата си част е унищожена от османска яма **(Обр. 3.15; 4.6)**. *Ями № 8* и *9* са на 3,8 м. Размерите им са близки – *Яма № 8* е с диаметър 1 м, а *Яма № 9* е унищожена в по-голямата си част, но от запазения сектор се вижда, че и тя е била приблизително със същия. Пръстта, с която са запълнени двете ями, е еднаква – черна, много рохка, с много въглени, като и в двете, освен камъни и тухли, се откриха и люспи от сиенит. Керамичният материал в двете ями е напълно идентичен, като съвсем

[16] В публикацията си Г. Томов и Р. Иванов посочват такъв фрагмент именно като доказателство, че на обект Форум – Запад е имало работилница за сграфито керамика от този период. Другият им аргумент са откритите триноги. Проблем в случая, е че по това време триногите все още не са навлезли, както това много добре се вижда от огромния брой паници с глазура, които се откриват на всеки обект от това време в града и по които няма следи от триноги. Всъщност, дадените от тях триноги са османски и идентични на тях са публикувани от обект Форум – Север, разположен само на няколко десетки метра от там (Морева 1995: 91– 92, обр. 9).

[17] Този тип капаци бяха коментирани по-горе при *Яма № 2*.

определено може да се каже, че фрагменти от едни и същи съдове са били изхвърляни в двете ями **(Обр. 28.6)**, като и в двете битовата керамика е обгоряла и от вътрешната страна. Това позволява да се приеме, че в ямите едновременно са били засипани с пръст и отпадъци, произхождащи от едно и също място. На дъното на *Яма № 8* се откри пласт обгоряло жито. В ямата се откриха също една монета от IV в., две стъклени гривни – синя с кръгло сечение и черна с усукана червена лента, брус **(Обр.27.1)** и два силно корозирали железни предмета – вероятно ножче и пирон. В *Яма № 9* се откри една силно изтрита късноантична монета и огънато бронзово телче. Към момента, на базата на битовата керамика и най-вече гърнетата, двете ями могат да се датират най-общо XIII – XIV в., без датата да може да се прецизира.

Тъй като керамичният материал от двете ями е напълно идентичен и най-вероятно са запълнени едновременно с пръст и материали, произхождащи от едно и също място, той е разгледан заедно. С цел прецизност, всеки коментиран фрагмент е даден с индекс**,** съответно „*Я8*“ – от *Яма № 8* и „*Я9*“ – от *Яма № 9*. В ямите се откриха следните типове:

1. Рисувана с бяла ангоба

– Стена от съд за течности (*Я8*) **(Обр. 27.4)**. Тъмнокафява глина, тъмночервен лом, примес на пясък. Отвън – отвесни дъговидни линии с бяла ангоба. Рисуването с бяла ангоба се появява през XIII в. (Борисов 2005: 91).

2. Slip painted ware

– Съд за течности (*Я8*) **(Обр. 27.5)**. Съвсем малък фрагмент, запазени са две петна ангоба, като не е ясно дали са били точки или край на линии.

3. Сграфито

– Биконична паница (*Я8*) **(Обр. 27.6)**. Устийният ръб е изтънен, леко завит навън. Бяла ангоба, тъмножълта глазура с големи ръждиви петна. По устийния ръб и в ъгъла между двата конуса има по две широки прави линии, в долната част – неясен орнамент. Отзад – дебел слой мръснобяла ангоба. Тъмночервена глина, с примес на едър пясък, остри ломове. *Ду* 20 см. Паница с идентичен профил, датирана във втората половина на XIV в., е публикувана от Зимница (Ţânţâreanu 2009: 167, Pl.I.14).

– Широка разлата паница, стъпаловидно падаща към центъра периферия, устийният ръб с насечки (*Я8*) **(Обр. 27.7)**. Бежова глина, с остър ръб, но с примес на пясък, шамот и отделни дребни камъчета. В резултат на тези камъчета повърхността покрай тях се е отцепила. Бяла ангоба, тъмножълта глазура със зеленикави и кафяви петна, които са от лошо качество, а не целенасочено търсен декоративен ефект. Паница с идентичен профил е публикувана от средновековното селище над Севтополис (Чангова 1972: 71, обр. 55) и Трапезица (Рабовянов 2015: 701, Табло 145.29).

– Паница, много бледа зелена глазура (*Я8*) **(Обр. 27.8)**. Глината е тъмночервена, малко примеси, остри ломове. Отзад е без глазура или ангоба.

– Паница, (*Я9*) **(Обр. 27.9)**. Мръснобяла ангоба, неясен орнамент, отзад рядка бяла ангоба. Сравнително чиста бежова глина.

– Паница (*Я9*) **(Обр. 27.10)**. Тревистозелена глазура, отзад плътна бяла ангоба. Червена глина със ситни примеси.

– Паница (*Я9*) **(Обр. 27.11)**. Фрагментът е горял с налепи, отзад мръснобяла ангоба с врязани линии. Двуделен лом, кафяв и сив, глината е с примес на дребни камъчета.

– Паница (*Я9*) **(Обр. 27.12)**. Жълта глазура, отзад капки бяла ангоба. Светлочервена глина с примеси на пясък.

4. Обикновена керамика на крачно колело

Глината е много по-груба в сравнение с втората половина на XII – началото на XIII в. Тъмнобежова, тъмнокафява, сива, с примес на пясък, сипкава, почти винаги има сив лом въпреки, че стените са тънки – 4 – 5 мм. Отвътре обикновено има силно изразени следи от пръстите на грънчаря. Украсата е излъскана и врязана. Излъсканата украса е трудно видима и е от небрежно нанесени линии **(Обр. 28.5)**. В един случай излъсканите линии правят мрежа. Врязаната украса е в горната част на съдовете и се състои от пояси от по 2 – 3 прави линии **(Обр. 27.5)**. Дъна – 19 броя, всички са грапави, без следи от рязане **(Обр. 27.13)**, като в един случай е допълнително излъскано. От 3 по-големи фрагмента, 2 са плоски и 1 леко конкавно. В някои случаи придънният ръб на стените е излъскан, като е излъскана и периферията на самото дъно. Дръжките са елипсовидни, в един случай с големи пъпки **(Обр. 27.14)**. Идентични са публикувани от Трапезица (Рабовянов 2015: 268).

Гърнета

Материалът е малко и силно фрагментиран, като не могат да се възстановят цели форми или по-големи части. Във всички случаи, когато има следи от дръжка, тя е захваната за устийния ръб **(Обр. 27.19)**. По оформлението на шийката, гърнетата са два вида.

А. С висока фуниевидна шийка. Този тип е развитие на типичната за втората половина на XII – началото на XIII в. форма, като изчезва различното оформление на устийния ръб. Сега той е само заоблен, леко изтънен или леко удебелен. Променя се и украсата, която е представена само от широки прави врязани линии, плътно или частично покриваща шийката и най-горната част на съда. Този тип гърнета е масово разпространен през XIII – XIV в., като се запазва и през ранния османски период. Дългото съществуване на формата и украсата не позволява да се прецизира датировката на база аналогии от други обекти. Така например идентични гърнета от Преслав са датирани от началото на XIII в. до 70-те години на същия век (Манолова-Войкова 2010а: 207), от Зимница – втората половина на XIV в. (Ţânţâreanu 2009: 159), а от Трапезица от 30 – 40-те години на XIII в. до 1370 – 1400 г. (Рабовянов 2015: 256 – 257). Според оформлението на шийката тази група има два подтипа:

А1. С конусообразна шийка **(Обр. 27.15 – 16)**, като и двете са от *Яма № 9*. Идентични гърнета са публикувани от Пловдив (Морева 2005: 84, обр.1), Търново – Царевец (Георгиева 1974: 14, обр. 3.3) и Трапезица (Рабовянов 2015: 697, Табло 141,4,10, 17, 18, 25 и 34), Севтополис (Чангова 1972: 54, обр. 41 и 46.1), Червен (Георгиева 1985: 134, обр. 2), Хотница (Илчева 2006: 128, табл. 44.8), Преслав (Николова 1968: 171, обр. 4; Манолова-Войкова 2010а: 208, обр. 1.6), Зимница (Ţânţâreanu 2009: 166, Pl.I. 1 – 9.) и др.

А2. Устието е дъговидно извито навън, устийният ръб е заоблен или леко изтънен **(Обр. 27.17)**. Идентични са публикувани от Асеновград (Морева-Арабова 1989: 225, Табл. I, г.), Трапезица (Рабовянов 2015: 9, 20.), Хотница (Илчева 2006: 120, Табл. 36.2 и 37.4), Шумен (Антонова 1978: 41, Табл. VII.29), Преслав (Манолова-Войкова 2010а: 208, обр. 1.8 и 9; Манолова-Войкова 2009: 215, обр. 2.3 и 213), Зимница (Ţânţâreanu 2009: 167, Planşa II. 1 – 8) и др.

Б. Гърне с много висока шийка, леко дъговидно извита навътре шийка, подгънат навън удебелен устиен ръб с пояс от набождане (*Я9*) **(Обр. 27.18)**. Отвътре устийният ръб е излъскан. Отвън шийката е плътно покрита с отвесни Л-образно свързани излъскани линии.

Амфоровидна стомна (*Я9*) **(Обр. 27.20)**. Подобна стомна е публикувана от Зимница (Ţânţâreanu 2009: 167**,** Planşa IV. 2 и 3).

Тавичка (*Я8*) **(Обр. 28.4)**. Устийният ръб е изтънен и заоблен. Устието е прищипано на-

вътре. Дъното е леко конкавно, грапаво, с периферен ръб. *В* 3,5 см, *Дд* 17, *Ду* 19, *Дс* 3 – 4 мм.

Капак (*Я9*) **(Обр. 28.3)**. Коносувиден с много тясна периферия, в основата на конуса – пояс от набождане, отдолу е грапав. *Д* 11 см.

Делви. Устие с Г образен профил (*Я9*) **(Обр. 28.1)**. *Ду* 38 см. Стени от друга делва с релефни ленти и с, и без набождане с пръсти (*Я8*) **(Обр. 28.2)**.

Яма № 10

Застъпва от северозапад полуземлянката (**Обр. 3.16**). Тя е с диаметър 1,25 м, пръстта в нея е много сбита, с много малко битова керамика като приблизително половината от нея е антична. Находки:

– Монета, латинска имитация, голям модул клас А, първата половина на XIII в.
– Монета, силно изтрита и пробита, за да се носи като накит.
– Силно корозирал железен предмет, най-вероятно стрела.
– Два фрагмента от стъклени гривни, едната – кръгла, синя, с усукана бяла ивица, другата – елипсовидна, синя, с нарисувани спирали. Тези гривни са характерни за XI – XII в. и явно преотложени.
– Бронзово телче.
– Силно корозирала желязна халка.
– Горна част от бронзов пръстен **(Обр. 29.1)**. Халката е с триъгълно сечение, куха. В горната част леко се разширява, като в нея е оформено кръгло гнездо, запълнено с жълт емайл.
– Фрагмент от неясен глинен съд или предмет **(Обр. 29.2.).**

В ямата се откри съвсем малко керамика.

1. Сграфито – три съвсем дребни фрагмента.

– Сива глина с примес на пясък, бледа сиво-зелена глазура, мрежест орнамент с точки в квадратчета **(Обр.29.4)**.
– Два фрагмента червена глина с примес на ситен пясък **(Обр. 29.5 – 6)**. Неясен орнамент, светложълта глазура, в единия случай има ръждиво кафяво петно.

2. Обикновена на крачно колело

Няколко дръжки с кръгло сечение и с набождания. Дръжките са захванати малко под устието **(Обр. 28.3)**. Светлокафява глина с примес на пясък, сив лом, като сивата ивица заема почти цялото сечение на лома. Идентични дръжки са характерни за периода на Второто българско царство (Рабовянов 2015: 268).

Макар и малък, представеният тук обект значително допринася за изясняването на материалната култура в Пловдив през XII – XIV в. На първо място, напълно се потвърждават констатациите за развитието на жилищната архитектура и битова керамика през периода на Византийското владичество, направени в публикациите на други обекти от града и най-вече на този от ул. „Д-р Стоян Чомаков“ № 5 **(Обр. 1.2)** (Станев, Божинова 2014: 316 – 360). От особено значение е, че се потвърждава фактът, че до средата на XII в. основните жилища в града са били вкопаните в земята, едноделни, изградени с леки материали полуземлянки, каквито са характерни и за останалите части на българските земи. Съществен принос са трите ями от XIII – XIV в. Те, макар и да са с много малко и силно фрагментиран материал, допринасят за изясняването на една практически неизследвана тема, а именно битовата керамика в града през този период. От гледна точка на топографията на града, интерес представлява регистрираната улица под днешната ул. „Съборна“, която е централната улица в Стария град. Това повдига въпроса, дали няма поне частична приемственост между средновековната и османската, която е и съвременната улица.

ПРИЛОЖЕНИЕ

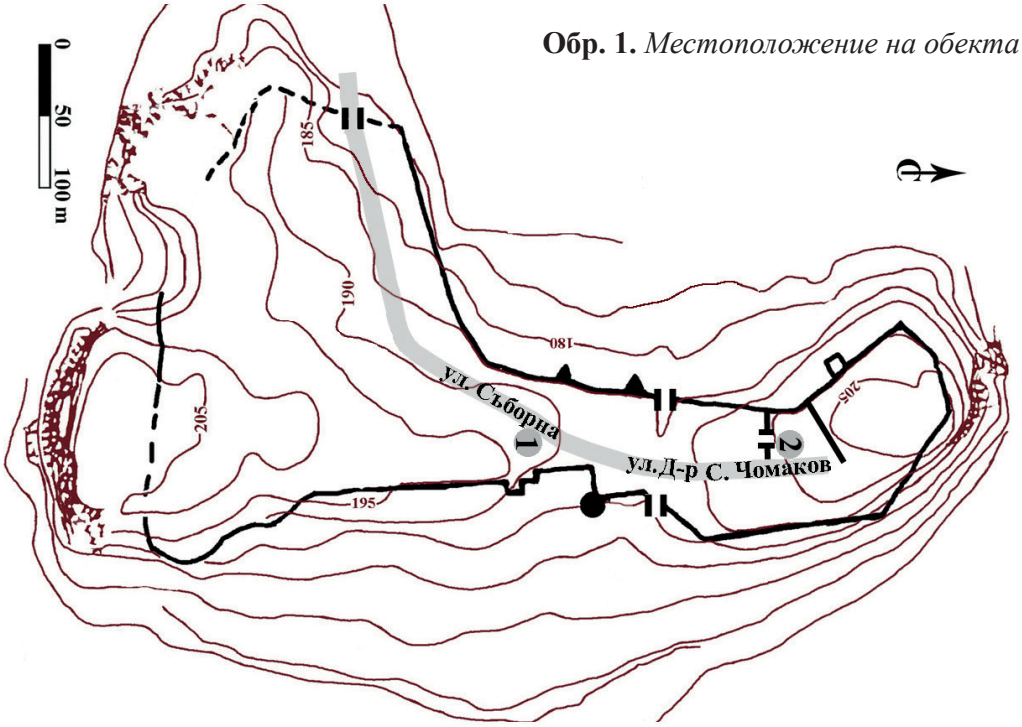

Обр. 1. *Местоположение на обекта*

Обр. 2. *Обектът след пълното му проучване (до скала)*

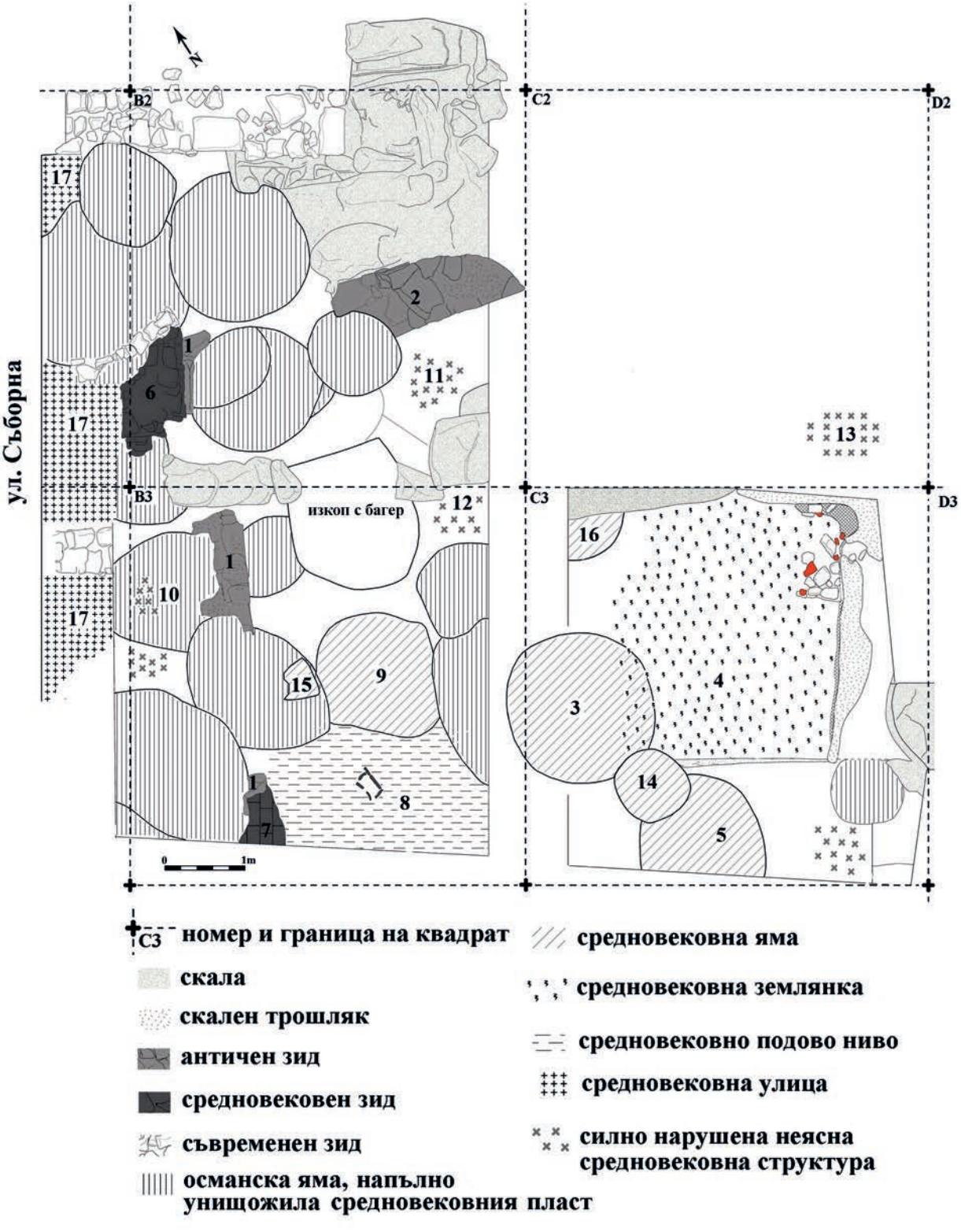

Обр. 3. *План на обекта с нанесени средновековни структури*

Обр. 4. *Етап от проучването*

Обр. 5. *Полуземлянка, етап от проучването*

Обр. 6. *Полуземлянка, подово ниво с in situ материали върху него*

Обр. 7. *Полуземлянка, разрез на източната стена, с насипания разложен сиенит и печката*

Обр. 8. *Източната стена на полуземлянката – насипан разложен сиенит и следи от дървена конструкция*

Обр. 9. *Стена от камъни и тухли и част от средновековната улица, западно от нея, пресечени от османски ями*

Обр. 10. *Разположение на средновековната улица и стена от камъни и тухли спрямо днешната улица „Съборна“*

Обр. 11. *Кирпичен зид и подово ниво*

Обр. 12. *Кирипичен зид*

Обр. 13. *Касета в подовото ниво, изградена с керемиди*

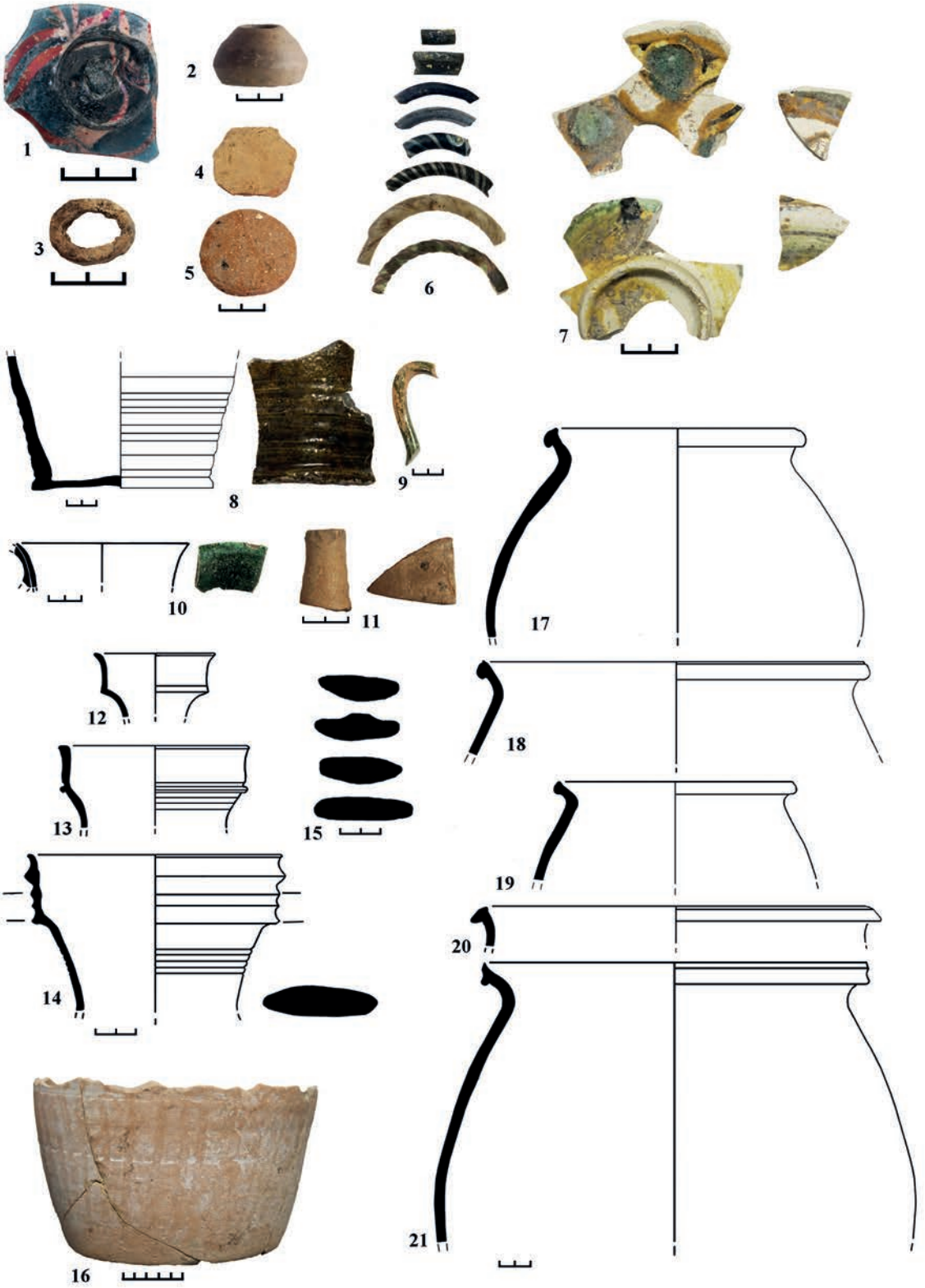

Обр. 14. *Находки и битова керамика от Яма № 1*

Обр. 15. *Битова керамика от Яма № 1*

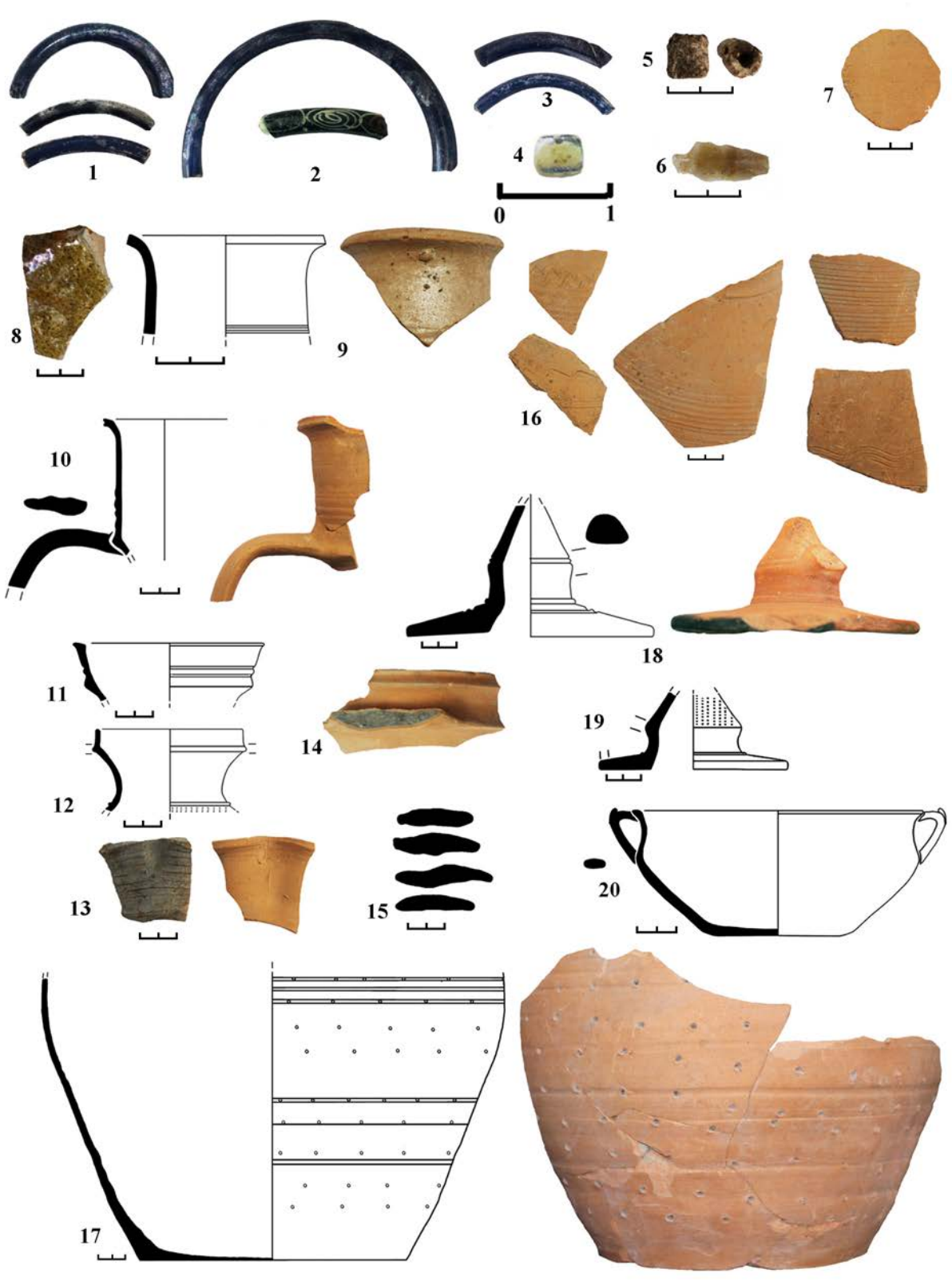

Обр. 16. *Находки и битова керамика от полуземлянката*

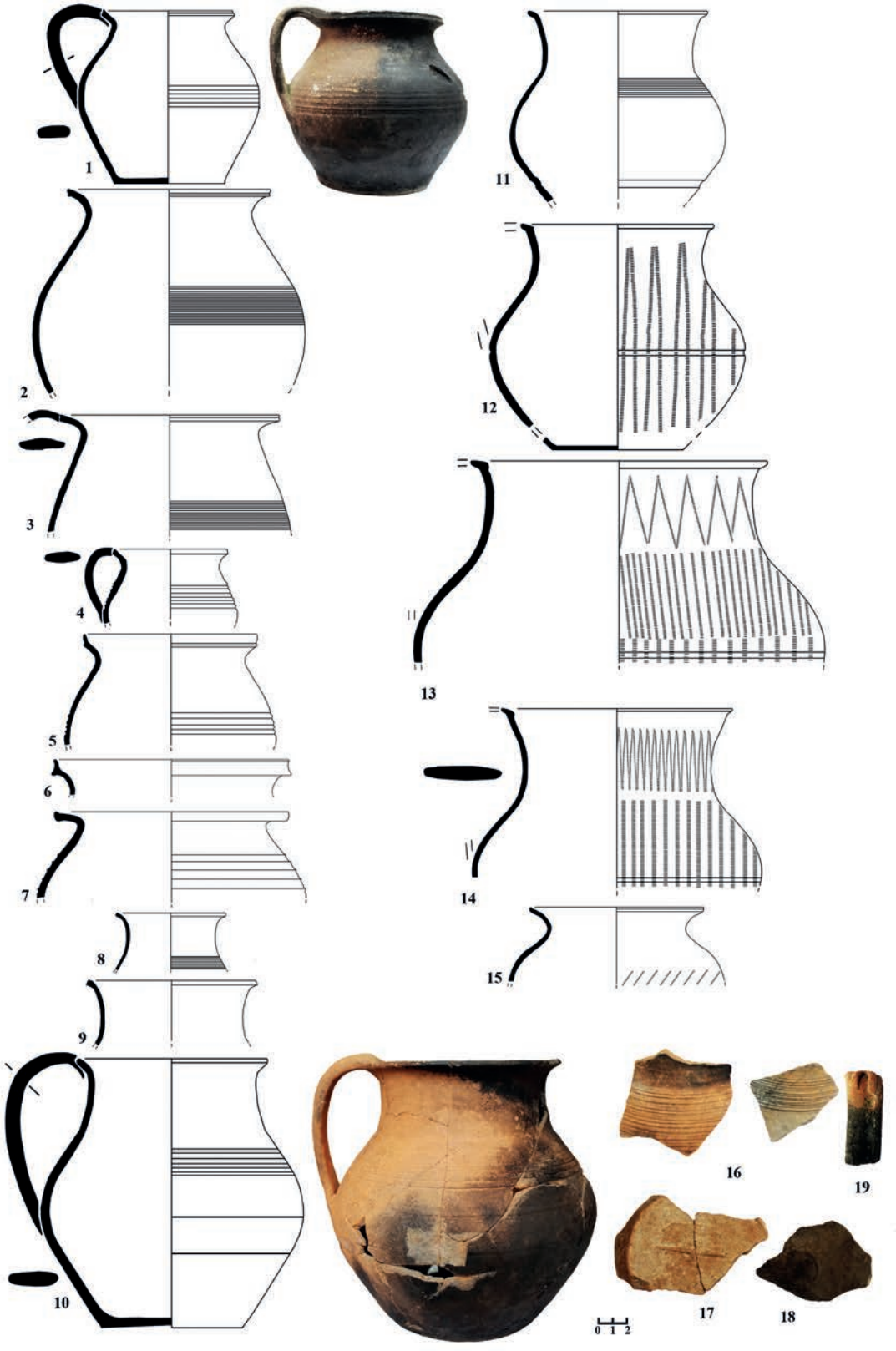

Обр. 17. *Битова керамика от полуземлянката*

Обр. 18. *Битова керамика от полуземлянката*

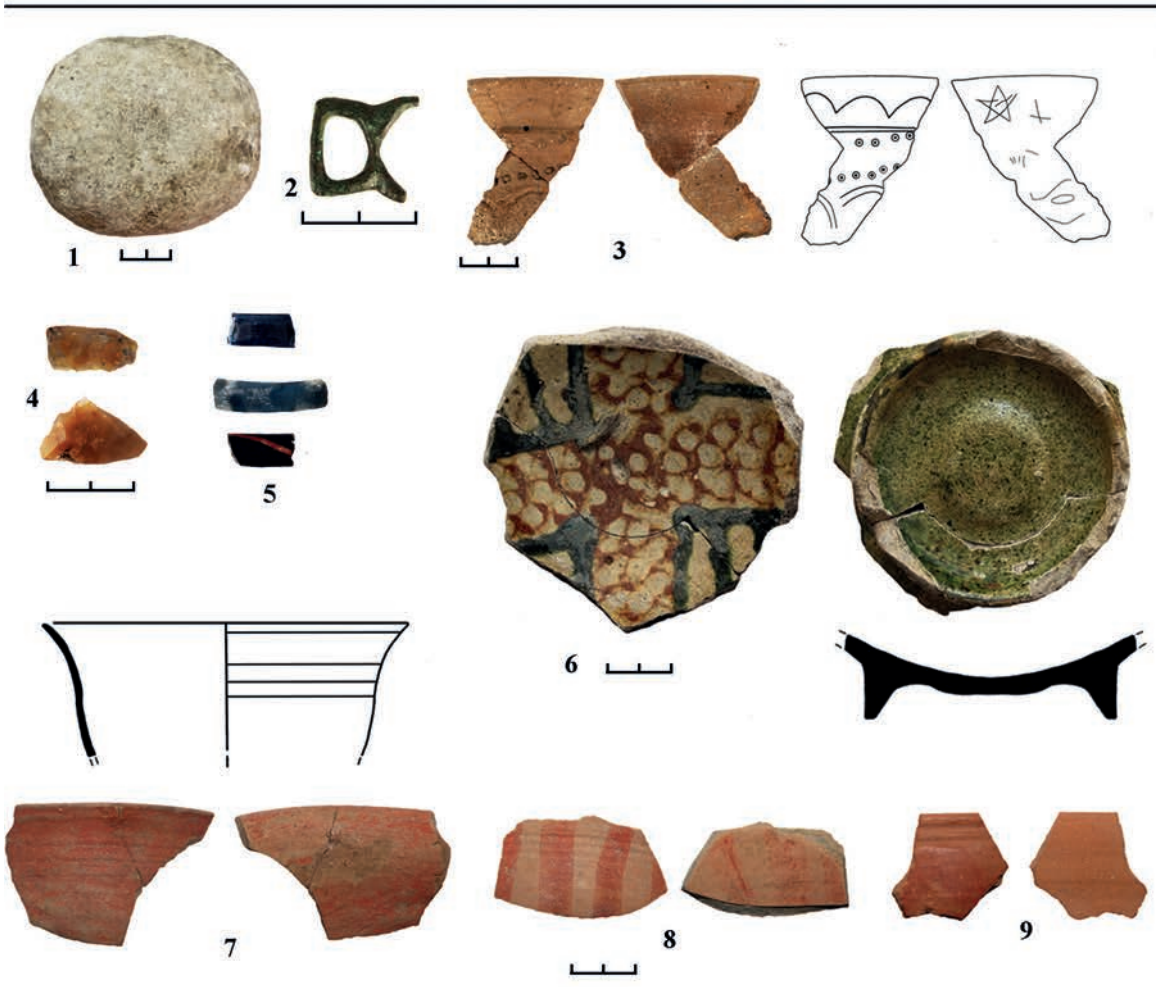

Обр. 19. *Находки и битова керамика от пластовете над полуземлянката*

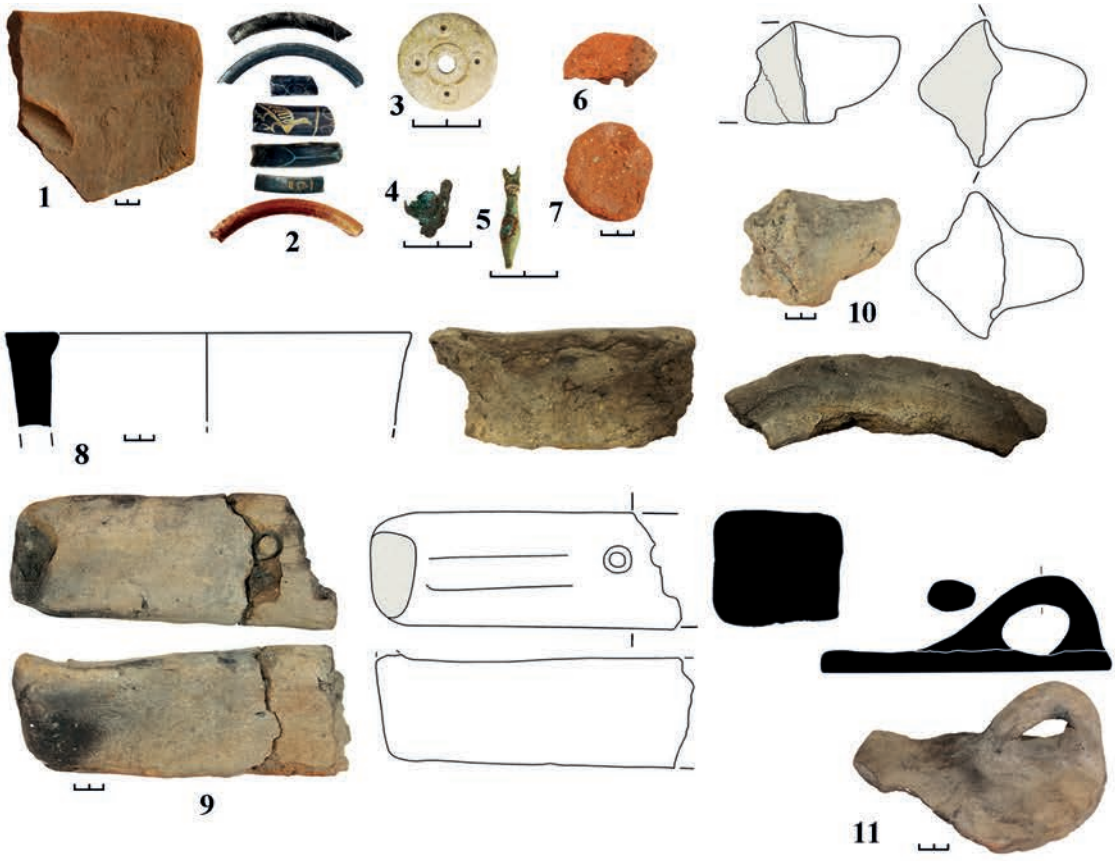

Обр. 20. *Находки от Яма № 2*

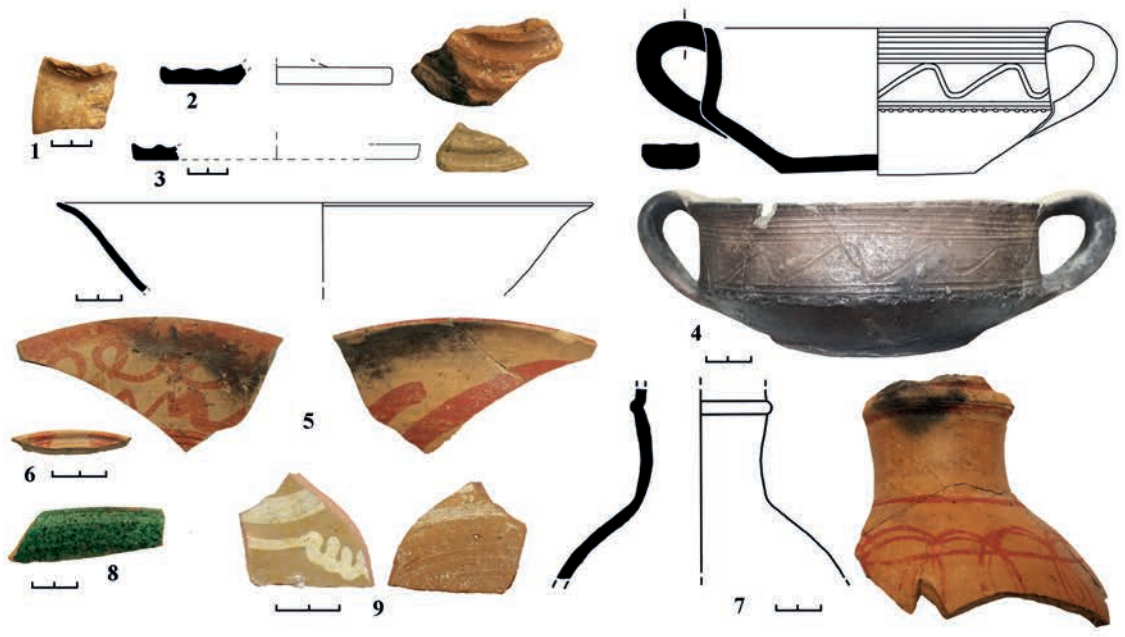

Обр. 21. *Битова керамика от Яма № 2*

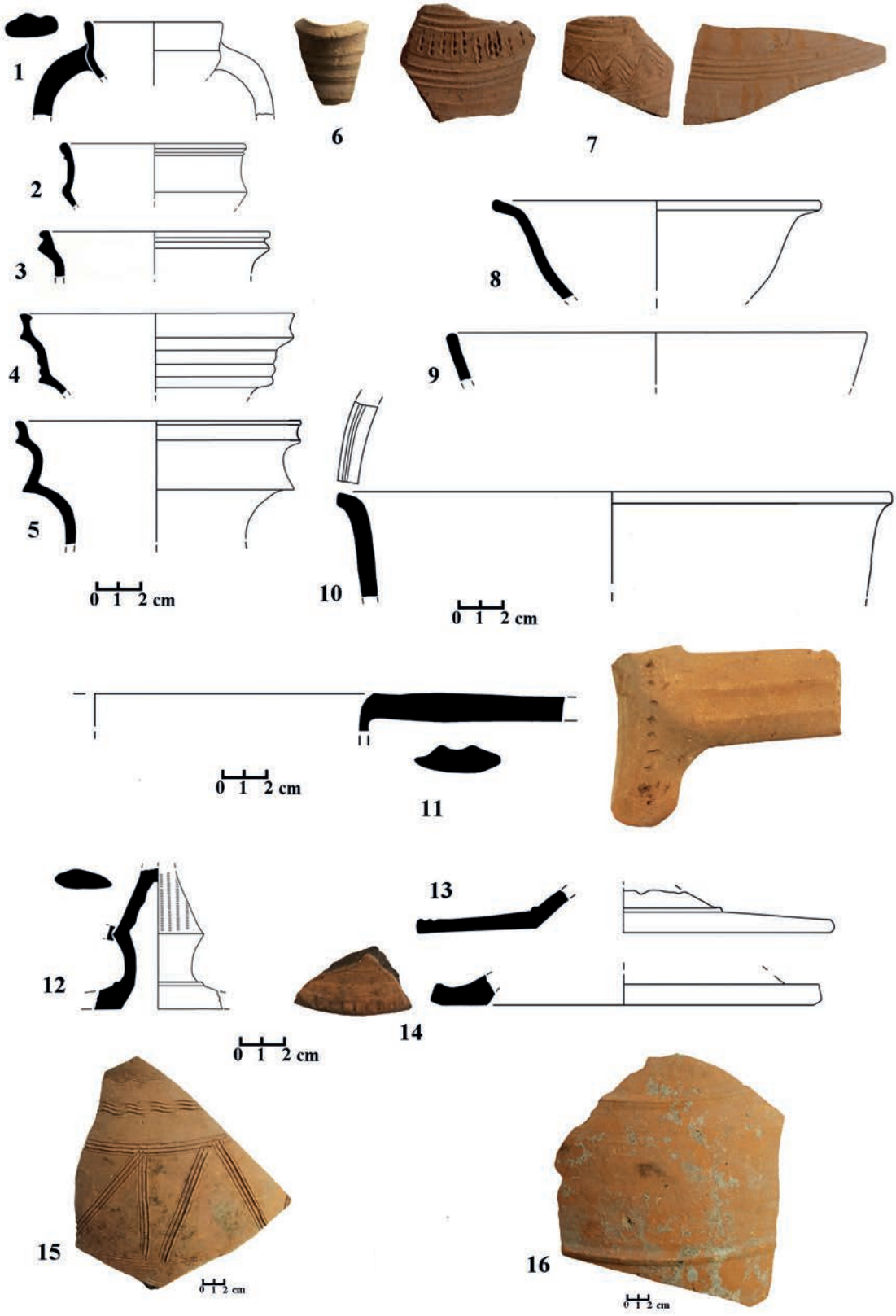

Обр. 22. *Битова керамика от Яма № 2*

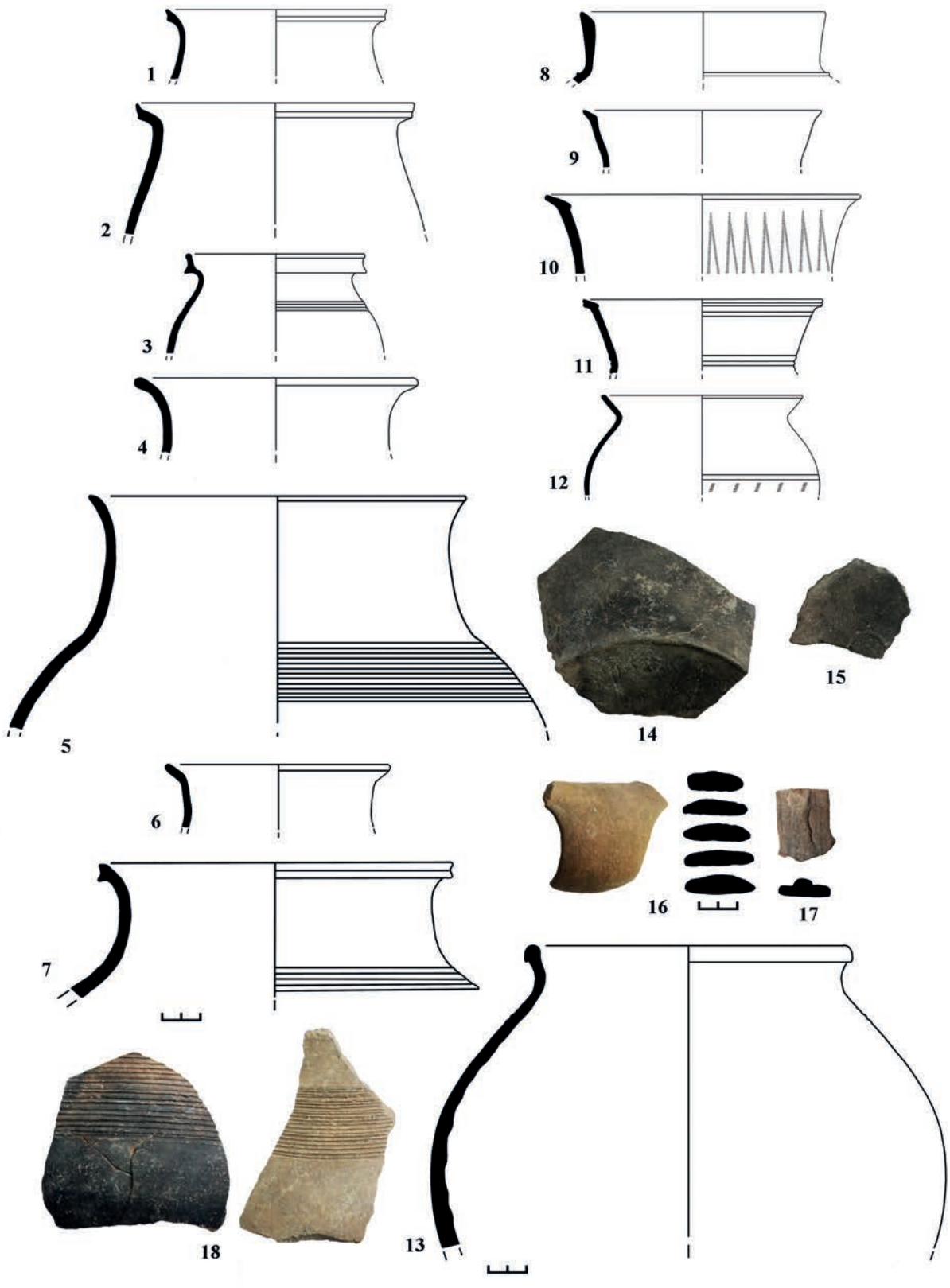

Обр. 23. *Битова керамика от Яма № 2*

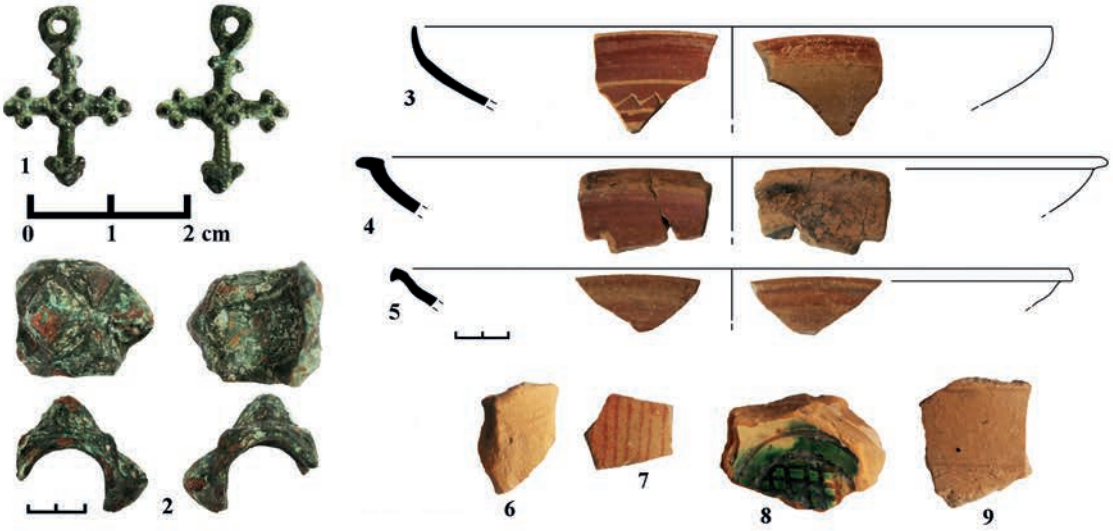

Обр. 24. *Находки и битова керамика от пласта над средновековната улица*

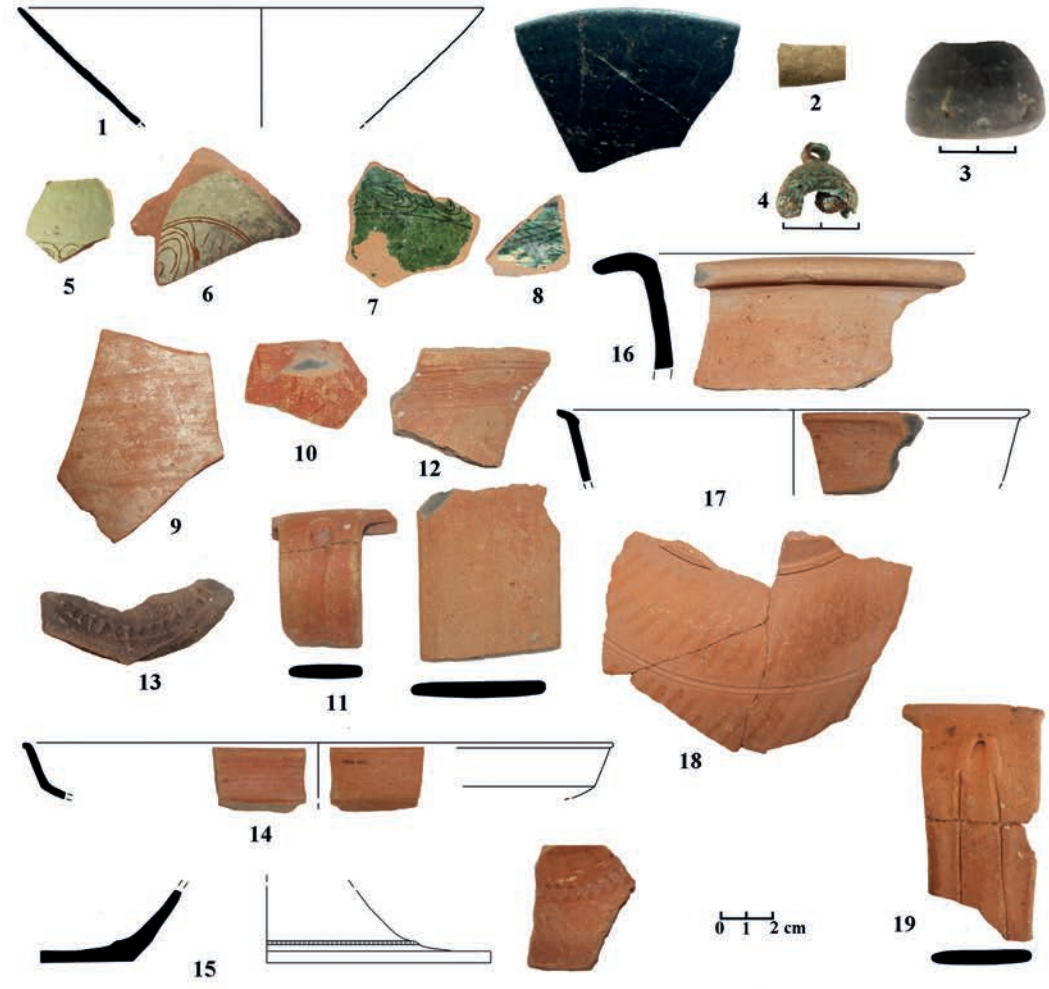

Обр. 25. *Находки и битова керамика от пласта над подовото ниво*

Обр. 26. *Находки и битова керамика от ями от втората половина на XII – началото на XIII в.*

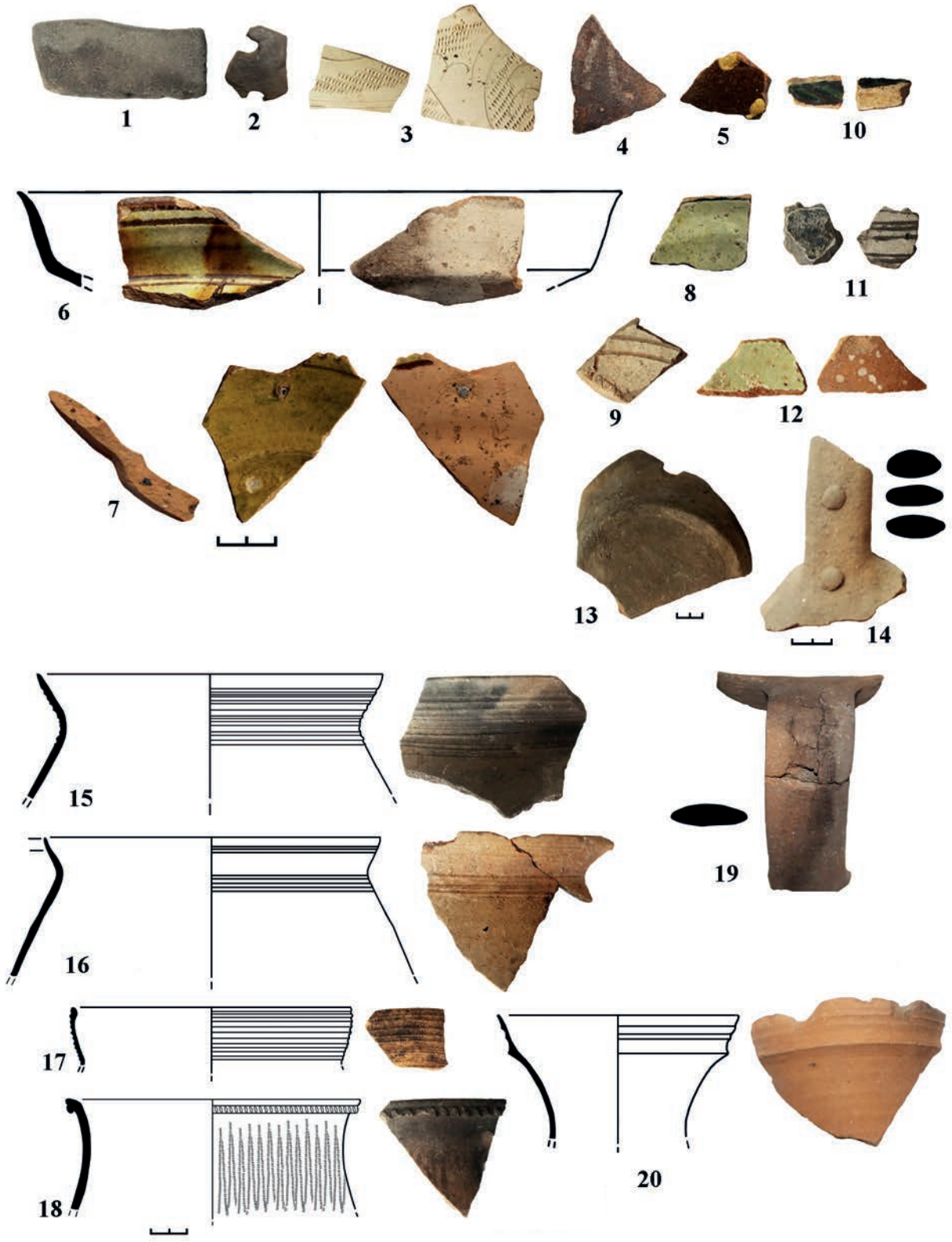

Обр. 27. *Битова керамика от Ями № 8 и 9*

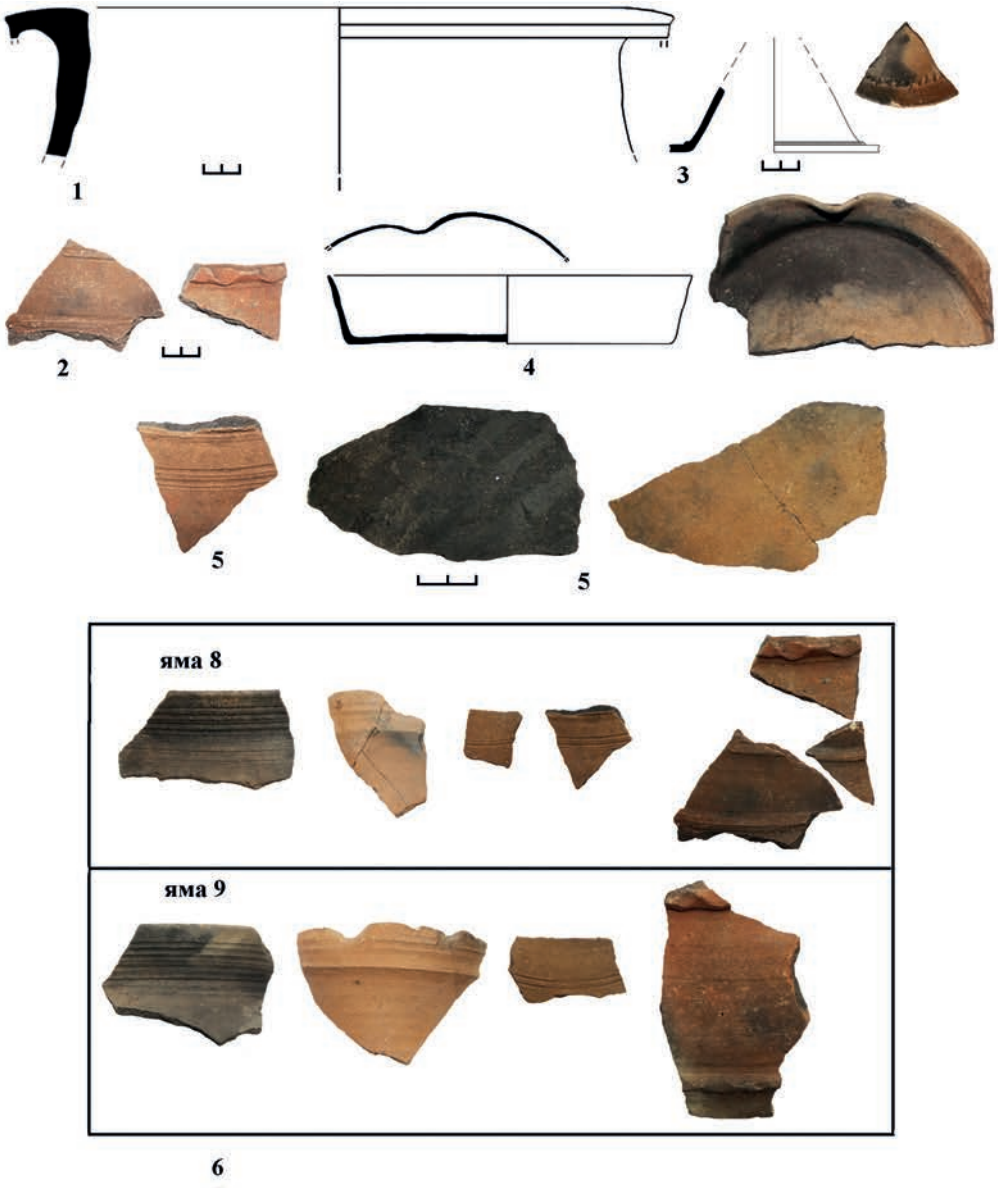

Обр. 28. *Битова керамика от Ями № 8 и 9*

Обр. 29. *Находки и битова керамика от Яма № 10*

Използвана литература (References)

Антонова 1978: Вера Антонова. Обикновената керамика от Шуменската крепост. – *Годишник на музеите от Северна България,* 4 (1978), 10 – 33. [Vera Antonova. Obiknovenata keramika ot Shumenskata krepost. – *Godishnik na myzeite ot Severna Bulgaria*, 4 (1978), 10 – 33]

Атанасов 1998: Георги Атанасов. Керамика. – Валери Йотов, Георги Атанасов. *Скала. Крепост от X – XI век до с. Кладенци, Тервелско*. София: Пенсофт, 1998, 64 – 82. [Georgi Atanasov. Keramika. – Valeri Jotov, Georgi Atanasov. *Skala. Krepost ot X – XI vek do s. Kladenci. Tervelsko.* Sofia: Pansoft, 1998, 64 – 82]

Божинова, Станев 2019: Елена Божинова, Камен Станев. Спасителни археологически проучвания на ул. „Д-р Вълкович“ № 16, гр. Пловдив. – В: *Археологически открития и разкопки през 2018 година*. София: Булгерд, 2019, 302 – 304. [Elena Bozhinova, Kamen Stanev. Spasitelni arheologicheski proychvania na ul. “D-r Valkovich“ № 16, gr. Plovdiv. – V: *Arheologicheski otkritia i razkopki prez 2018 godina.* Sofia: Bulged, 2018, 302 – 304]

Божинова, Христева 2016: Елена Божинова, София Христева. Спасително археологическо проучване на ул. „Княз Церетелев“ № 2, гр. Пловдив. – В: *Археологически открития и разкопки през 2015 година.* София: Мултипринт, 2016, 584 – 587. [Elena Bozhinova, Sofia Hristeva. Spasitelno arheologichesko prouchvane na ul. „Knyaz Tseretelev“ № 2, gr. Plovdiv. – V: *Arheologicheski otkritia i razkopki prez 2015 godina*. Sofia: Multiprint, 2016, 584 – 587]

Борисов 2002: Борис Борисов. *Керамика и керамично производство през XI – XII в. от територията на днешна Югоизточна България*. Раднево, 2002. [Boris Borisov. *Keramika i keramichno proizvodstvo prez XI – XII vek ot teritoriyata na dneshna Yugoiztochna Bulgaria*. Radnevo, 2002]

Борисов 2005: Борис Борисов. Керамиката от периода на византийското владичество в българските земи (XI – XII в.) и от Второто българско царство (краят на XII – XIV в.): основни прилики и разлики. – *Археология*, XLVI (2005), 1 – 4, 86 – 94. [Boris Borisov. Keramikata ot perioda na vizantiyskoto vladichestvo v balgarskite zemi (XI – XII v.) i Vtoroto balgarsko tsarstvo (kraiyt na XII – XIV v.): osnovni priliki i razliki. – *Arheologia,* XLVI (2005), 1 – 4, 86 – 94]

Борисов 2009: Борис Борисов. Още веднъж, „но не за последен път“, по темата капаци ли са т.нар. „свещници“. – В: *Историк със съдба на творец и преподавател. Сборник в чест на 60-годишнината на проф. д.и.н. Людмил Спасов*. Том 1. Велико Търново: Фабер, 2009, 64 – 72. [Boris Borisov. Oshte vednazh, „no ne za posleden pat“, po temata kapatsi li sa t.nar. “sveshtnitsi“. – V: *Istorik sas sadba na tvorets i prepodavatel. Sbornik v chest na 60-godishninata na prof. d.i.n. Lyudmil Spasov*. Tom 1. Veliko Tarnovo: Faber, 2009,64 – 72]

Вакарелски 2007: Христо Вакарелски. *Етнография на България*. София: АртГраф, 2007. [Hristo Vakarelski. *Etnografia na Bulgaria*. Sofia: ArtGraf, 2007]

Георгиева 1974: Соня Георгиева. Керамиката от двореца на Царевец. – В: *Царевград Търнов*. Том 2, София: Издателство на Българската академия на науките, 1974, 7 – 186. [Sonia Georgieva. Keramikata ot dvoretsa na Tsarevets. – V: *Tsarevgrad Tarnov.* Tom 2. Sofia: Izdatelstvo na Balgarskata akademia na naukite, 1974, 7 – 186]

Георгиева 1985: Соня Георгиева. Грънчарство. – В: *Средновековният Червен*. Том 1, София: Издателство на Българска академия на науките, 1985, 133 – 165. [Sonia

Georgieva. Grancharstvo. – *Srednovekovniat Cherven*, Tom 1, Sofia: V: Izdatelstvo na Bulgarska akademia na naukite, 1985, 133 – 165]

Григоров 2010: Валери Григоров. *Крепостта Красен до Панагюрище*. София: БАН Марин Дринов, 2010. [Valeri Grigorov. *Krepostta Krasen do Panagyurishte*. Sofia: BAN Marin Drinov, 2010]

Григоров, Тодорова 2018: Валери Григоров, Любка Тодорова. Изгоряла сграда от обект „Дворцов център – Изток" в Плиска. – В: *Плиска – Преслав*. Том 13. София: Булгед ЕООД, 2018, 181 – 208. [Valeri Grigorov, Lyubka Todorova. Izgoryala sgrada ot obekt "Dvortsov tsentar – Iztok" v Pliska. – V: *Pliska-Preslav.* Tom 13. Sofia: Bulged EOOD, 2018, 181 – 208]

Димитров 1993: Димитър Димитров. Керамика от ранносредновековната крепост до село Цар Асен, Силистренско. – *Добруджа*, 10, 1993, 76 – 122. [Dimitar Dimitrov. Keramika ot rannosrednovekovnata krepost do selo Tsar Asen, Silistrensko. – *Dobrudzha*, 10, 1993, 76 – 122]

Дончева-Петкова 2011: Людмила Дончева – Петкова. *Средновековни кръстове-енколпиони от България (IX – XIV в.)*. София: Академично издателство „Проф. Марин Дринов", 2011. [Lyudmila Doncheva-Petkova. *Srednovekovkni krastove enkolpioni ot Bulgaria (IX – XIV v.).* Sofia: Akademichno izdatelstvo "Prof. Marin Drinov", 2011]

Дончева-Петкова 2015: Людмила Дончева-Петкова. Керамика от комплекса в югозападния ъгъл на Вътрешния град на Плиска. – В: *Плиска-Преслав*. Том 11, София: Кота Принт, 2015, 163 – 198. [Lyudmila Doncheva-Petkova. Keramika ot kompleksa v yugozapadnia agal na Vatreshnia grad na Pliska. – V: *Pliska-Preslav*. Tom 11, Sofia: Kota Print, 2015, 163 – 198]

Иванов, Иванов 2016: Румен Иванов, Росен Иванов. Керамика на Селджукския султанат от България. – *Журнал за исторически и археологически изследвания*, 2016, 1 – 2, 51 – 58. [Rymen Ivanov, Rosen Ivanov. Keramika na Seldzhukskia sultanat ot Bulgaria. – *Zhurnal za istoricheski i arheologicheski izsledvania,* 2016, 1 – 2, 51 – 58]

Иванов и др. 2017: Румен Иванов, Георги Томов, Лале Авшар. Фаянс на Селджукския султанат от Пловдив. – *Пловдивски исторически форум*, I (2017), 2, 15 – 24. [Rumen Ivanov, Georgi Tomov, Lale Avshar. Fayans na Seldzhukskia sultanat ot Plovdiv. – *Plovdivski istoricheski forum*, I (2017), 2, 15 – 24]

Илчева 2006: Вълка Илчева. *Хотница. Стари селища и находки. Част 2. Античност и средновековие.* Велико Търново: Фабер, 2006. [Valka Ilcheva. *Stari selishta i nahodki. Chast 2. Antichnost i srednovekovie*. Veliko Tarnovo: Faber, 2006]

Йотов 1998: Валери Йотов. Сечива. Инструменти. Предмети на бита. – В: Валери Йотов, Георги Атанасов. *Скала. Крепост от X – XI век до с. Кладенци, Тервелско*, София: Пенсофт, 1998, 83 – 87. [Valeri Yotov. Sechiva. Instrumenti. Predmeti na bita. – V: Valeri Yotov, Georgi Atanasov. *Skala. Krepost ot X – XI vek do s. Kladentsi, Tervelsko*. Sofia: Pensoft, 1998, 83 – 87]

Манолова-Войкова 2005: Мария Манолова-Войкова. За произхода на червеноангобираната керамика в българските земи от XI – XII в. – В: *Българските земи през Средновековието (VII – XVIII в.). Международна конференция в чест на 70-годишнината на проф. Александър Кузев*, Велико Търново: Абагар АД, 2005, 217 – 224. [Maria Manolova-Voykova. Za proizkhoda na chervenoangobiranata keramika v balgarskite zemi ot XI – XII v. – V: *Balgarskite zemi prez Srednovekovieto (VII – XVIII v.). Mezhdunarodna konferentsia v chest na 70-godishninata na prof. Aleksandar Kuzev*, Veliko Tarnovo: Abagar AD, 2005, 217 – 224].

Манолова-Войкова 2009: Мария Манолова-Войкова. Нови данни за керамичното производство на следстоличния Преслав. – В: *Иванка Акрабова-Жандова. In memorian*. София: A&A+4Кушовалиев, 2009, 213 – 221. [Maria Manolova-Voykova. Novi danni za keramichnoto proizvodstvo na sledstolichnia Preslav. – V: *Ivanka Akrabova-Zhandova. In memorian.* Sofia: A&A+4Kyshovaliev, 2009, 213 – 221]

Манолова-Войкова 2010а: Мария Манолова-Войкова. За характера на керамиката във Велики Преслав през XIII в. – В: *LAUREA. In honorem Margaritae Vaklinova*. Vol. 2. София: Национален археологически институт с музей – БАН, 2010, 207 – 217. [Maria Manolova-Voykova. Za haraktera na keramikata vav Veliki Preslav prez XIII v. – V: *LAUREA. In honorem Margaritae Vaklinova,* Vol. 2. Sofia: Nacionalen arheologicheski institut s muzey – BAN, 2010, 207 – 217]

Манолова-Войкова 2010б: Мария Манолова-Войкова. Рисувана с червена ангоба керамика от Преслав. – В: *Stephanos Archaeologicos in honorem Professoris Stephcae Angelova*. София: Фабер, 2010, 587 – 591. [Maria Manolova-Voykova. Risuvana s chervena angoba keramika ot Preslav. – V: *Stephanos Archaeologicos in honorem Professoris Stephcae Angelova*. Sofia: Faber, 2010, 587 – 591]

Манолова-Войкова 2014: Мария Манолова – Войкова. За един малко познат тип вносни византийски блюда от селищата на западния черноморски бряг. – В: *Градът в българските земи (по археологически данни),* Шумен: Фабер, 2014, 352 – 358. [Maria Manolova-Voykova. Za edin malko poznat tip vnosni vizantiyski blyuda ot selishtata na zapadnia chernomorski bryag. – V: *Gradat v balgaskite zemi (po arheologicheski danni)*. Shumen: Faber, 2014, 352 – 358]

Миткова и др. *под печат*: Росица Миткова, Камен Станев, Рангел Златев. Средновековни структури и материали от проучването на римския акведукт на ул. „Коматевско шосе“, гр. Пловдив. – В: *Плиска – Преслав.* Том 14. [Rositsa Mitkova, Kamen Stanev, Rangel Zlatev. Srednovekovni strukturi i materiali ot prouchvaneto na rimskia akvedukt na ul. “Komatevsko shose“, gr. Plovdiv. – V: *Pliska-Preslav.* Tom 14]

Морева 1995: Росица Морева. Стратиграфски наблюдения върху средновековния пласт на Пловдив. – *Известия на музеите от Южна България*, 21 (1995), 83 – 95. [Rositsa Moreva. Stratigrafski nablyudenia varhu srednovekovnia plast na Plovdiv. – *Izvestia na myzeite ot Yuzhna Bulgaria*, 21 (1995), 83 – 95]

Морева 2009: Росица Морева. Червеноангобирана керамика от Пловдив и района. – В: *Приноси към българската археология*, 5 (2009), 222 – 230. [Rositsa Moreva. Chervenoangobirana keramika ot Plovdiv i rayona. – *Prinosi kam balgarskata arheologia,* 5 (2009), 222 – 230]

Морева-Арабова 1989: Росица Морева-Арабова. Към въпроса за средновековния град Стенимахос. – *Известия на музеите от Южна България,* 15 (1989), 209 – 229. [Rositsa Moreva-Arabova. Kam vaprosa za srednovekovnia grad Stenimahos. – *Izvestia na muzeite ot Yuzhna Bulgaria*, 15 (1989), 209 – 229]

Николова 1968: Янка Николова. Средновековна кухненска керамика от Южната порта в Преслав. – *Трудове на Висшия педагогически институт*, 5 (1968), 165 – 189. [Yanka Nikolova. Srednovekovna kuhnenska keramika ot Yuzhnata porta v Preslav. – *Trudove na Visshia pedagogicheski institut*, 5 (1968), 165 – 189]

Плетньов 2005: Валентин Плетньов. За предназначението на един вид средновековни керамични изделия – капаци или свещници. – В: *Българските земи през Средновековието (VII – XVIII в.). Международна конференция в чест на 70-годишнината на проф. Александър Кузев*. Велико Търново: Абагар АД, 2005, 225 – 235.

[Valentin Pletnyov. Za prednaznachenieto na edin vid srednovekovni keramichni izdelia – kapatsi ili sveshtnitsi. – V: *Balgarskite zemi prez Srednovekovieto (VII – XVIII v.). Mezhdunarodna konferentsia v chest na 70-godishninata na prof. Aleksandar Kuzev.* Velko Tarnovo: Abagar AD, 2005, 225 – 235]

Попов 2014: Стоян Попов. *Боздуганите от днешните български земи (X – XVII век)*. София: Иврай, 2014. [Stoyan Popov. *Bozduganite ot dneshnite balgarski zemi (X – XVIII vek)*. Sofia: Ivray, 2014]

Рабовянов 2015: Деян Рабовянов. *Археологически проучвания в южния сектор на Трапезица. Том 1. Средновековният град*. Велико Търново: Фабер, 2015. [Deyan Rabovyanov. *Arheologicheski prouchvania v yuzhnia sektor na Trapezitsa. Tom 1. Srednovekovniyat grad.* Veliko Tarnovo: Faber, 2015]

Станев, Божинова 2014: Камен Станев, Елена Божинова. Нови данни за средновековния Пловдив. Резултати от спасителното археологическо проучване на ул. „Д-р Стоян Чомаков“ № 5. – *Годишник на Регионален археологически музей Пловдив,* 12 (2014), 316 – 360. [Kamen Stanev, Elena Bozhinova. Novi danni za srednovekovniyat Plovdiv. Rezultati ot spasitelnoto arheologichesko prouchvane na ul. “D-r Stoyan Chomakov“ № 5. – *Godishnik na Regionalen arheologicheski myzey Plovdiv*, 12, 2014, 316 – 360]

Станев, Божинова 2018: Камен Станев, Елена Божинова. Средновековни структури и материали от Пловдив, бул. „Цар Борис III Обединител“, № 65. – В: *Приноси към българската археология*, Том 8, София: НАИМ – БАН, 2018, 165 – 182. [Kamen Stanev, Elena Bozhinova. Srednovekovni strukturi i materiali ot Plovdiv, bul. “Tsar Boris III Obedinitel“, № 65. – *Prinosi kam balgarskata arheologia,* Tom 8, Sofia: NAIM – BAN, 165 – 182]

Томов, Иванов 2018: Георги Томов, Румен Иванов. Сграфито керамика от Пловдив (XII – XIV в.). – *Пловдивски исторически форум*, 1 (2018), 21 – 35. [Georgi Tomov, Rumen Ivanov. Sgrafito keramika ot Plovdiv (XII – XIV v.). – *Plovdivski istoricheski forum,* 1 (2018), 21 – 35]

Топалилов, Станев 2010: Иво Топалилов, Камен Станев. Спасителни археологически проучвания на обект „УПИ XXIX-722, ул. „Душо Хаджидеков“ № 2 и УПИ XXVIII, ул. „Митрополит Панарет“ № 27“. – В: *Археологически открития и разкопки през 2009 година*. София: Авангард, 2010, 386 – 388. [Ivo Topalilov, Kamen Stanev. Spasitelni arheologicheski prouchvania na obekt “UPI XXIX-722, ul. “Dusho Hadzhdekov“ № 2 i UPI XXVIII, ul. “Mitropolit Panaret“ № 27“. – V: *Arheologicheski otkritia i razkopki prez 2009 godina*. Sofia: Avangard, 2010, 386 – 388]

Топалилов, Станев 2016: Иво Топалилов, Камен Станев. Средновековни глинени улуци от Пловдив. – *Известия на Националния археологически музей*, 43 (2016), 461 – 467. [Ivo Topalilov, Kamen Stanev. Srednovekovni glineni ulutsi ot Plovdiv – *Izvestia na Natsionalen arheologicheski muzey,* 43 (2016), 461 – 467]

Христева, Станев *под печат*: София Христева, Камен Станев. Вкопана структура (мазе?) от края на XII – началото XIII в., открита при проучването на Небет тепе в Пловдив през 2016 г. – В: *Сборник в памет на Теофил Иванов*. [Sofia Hristeva, Kamen Stanev. Vkopana struktura (maze?) ot kraya na XII – nachaloto na XIII v. Otkrita pri prouchvaneto na Nebet tepe v Plovdiv prez 2016 g. – V: *Sbornik v pamet na Teofil Ivanov*]

Чангова 1992: Йорданка Чангова. *Средновековното селище над тракийския град Севтополис XI – XIV век.* София: Издателство Българска академия на науките, 1972. [Yordanka Changova. *Srednovekovnoto selishte nad trakiyskia grad Sevtopolis XI –*

XIV vek, Sofia: Izdatelstvo na Balgarskata akademia na naukite, 1972].

Чангова 1992: Йорданка Чангова. *Перник*. Том 3. София: Издателство на Българска академия на науките, 1992. [Yordanka Changova. *Pernik*. Tom 3. Sofia: Izdatelstvo na Balgarskata akademia na naukite, 1992]

Arslan *без година*: Melih Arslan. *A Guide to Ankara Throughout The Ages*.

Barnea 1967: Ion Barnea. Ceramica de import. – In: *Ştefan, Gh., I. Barnea, M. Comşa, E. Comşa. Dinogetia* I. Bucureşti: Editura Academiei Republicii socialiste Româna, 1967.

Borisov 1989: Boris Borisov. *Djadovo*. Vol. 1. Tokio, 1989.

Davidson 1952: Gladys Davidson. *Corint. Voll. 12. The Minior Objects*. Princeton, 1952.

Hayes 1992: John Hayes. *Excavations at Saraçhane in Istanbul.* Vol. 2. The Pottery. Princeton: Princeton University Press, 1992.

Manolova-Voykova 2013: Maria Manolova-Voykova. Import of Middle Byzantine Glazed Pottery to the Western Black Sea Coast: the case of two cities – Varna and Anchialos. – In: *Medieval Ports in North Aegean and Black Sea. Links to the Maritime Routes of East.* Thessalonike, 2013, 353 – 366.

Manolova-Voykova 2017: Maria Voykova-Manolova. Import of Middle-Byzantine Pottery to Western Black Sea Coast: An Overview. – In: *XIth Congress AIECM3 on Medieval and Modern period Mediterranean Ceramics*. Antalya, 2017, 93 – 105.

Vîlceanu 1972: Dimitru Vîlceanu. Ceramica smălţuită. – *Păcuiul lui soare.* Vol. 1. Bucureşti: Editura Academiei Republicii socialiste Româna, 1972.

Ţânţâreanu 2009: Ecaterina Ţânţâreanu. Observaţii asupra ceramicii medievale de uz comun de la Zimnicea jud. Teleorman. – *Buletinul Muzeului judeţian Teleorman. Seria Arheologie*, 1 (2009), 159 – 174.

Доц. д-р Камен Станев,
Кирило – Методиевски научен център към БАН,
kamen_stratiot@abv.bg

Елена Божинова,
Регионален археологически музей – Пловдив,
elena.bozhinova@gmail.com